

TANULMÁNYOK

SZÁNTÓ IMRE

A ZALA VÁRMEGYEI VÉGVÁRAK ÉS MEZŐVÁROSOK LAKOSSÁGÁNAK HELYZETE A XVII—XVIII. SZÁZADBAN

A török hódoltság állandó terjedése mind a nemesség, mind pedig a Habsburg uralkodóház számára létkérdéssé tette az ellenség előnyomulásának megállítását. Buda török kézre jutása (1541) után még halaszthatatlanabbá vált az új határok biztosítása a legfontosabb hadi támaszpontok megerősítése által. Az 1540-es évtized folyamán és az 1550-es évek elején — viszonylag gyorsan — létrejött a végvár vonal, és hosszú állóharcra rendezkedett be.¹

Az Adriai-tengertől egész Erdélyig hosszú félkörívben húzódó határszéli várakat a főkapitánysági szervezetbe osztották. A Dunántúlon eleinte csak egy főkapitányság volt. Úgy látszik azonban, hogy már 1556-ban ketté választották a dunántúli főkapitányságot; a Duna—Balaton közti főkapitányság székhelye Győr, a Balaton—Dráva közti főkapitányság pedig Kanizsa lett.

Egy-egy nagyobb várhoz több kisebb vár (kastély, vigyázó ház, őrház, mellékház) tartozott, amelyek a nagy várak előőrseiként kiszélesítették a fővár védelmi körét, ellenőrzési területét. De a védelem mélységében is tagolódott; a várak több védelmi vonalat alkottak egymás mögött. Amint egy-egy vár elesett, egy másik lépett előtérbe. Ha az ellenség valamelyik várat elfoglalta, maga előtt találta a második, sőt a harmadik védővonalat.

A Dunántúl védelménél két fontos övezet alakult ki, melynek központjában a Balaton mint természetes limes állt.² A dunántúli védelem létfontosságú övezete a Duna és a Balaton közti átjáró volt. A török terjeszkedés fő iránya Magyarország dunántúli területein keresztül vezetett a Habsburg-birodalom szíve, Bécs felé. Itt épült ki a déli végvár vonal összeomlása után az a mélységében tagolt védelmi rendszer, amely nagyjából a zalai—veszprémi—komáromi végkéig hátrálva tartóztatta fel a nyugati irányú török hódítást. Hogy az elsődleges ez az övezet volt, azt mi sem bizonyítja jobban, mint Győr stratégiai fontossága, valamint az, hogy itt több az elsőrendűen megerősített végvár, mint a másik (a Dráva és a Balaton között húzódó) övezetben. Ezek: Komárom,

¹ Szántó Imre: A végvári rendszer kiépítése és fénykora Magyarországon 1541—1593. Budapest, 1980. 38—40. o. — A magyar végvári katonaság rendkívül bonyolult, ellentmondásokban bővelkedő társadalmi szerepére és a hadművészetfejlődés adott szakaszában (XVII. század) elfoglalt helyére lásd Nagy László: A végvári dicsőség nyomában. Budapest, 1978. — *Uő*: Nem jöttünk égi Hadak Útján. Vázlatok és tanulmányok a XVII. századi kurucokról. Budapest, 1982. — *Uő*: A kuruc világ és katonája Ady költészetében és prózájában. Hadi történelmi Közlemények (a továbbiakban — HK) 1981. 4. sz.

² Ruzsás Lajos: A dunántúli védelmi vonal és a parasztpolgári fejlődés a XVI—XVII. században. Dunántúli Tudományos Gyűjtemény 87. sz. Series Historica 149. Budapest, 1968.

Pápa, Palota. Érthető, hiszen ezek eleste közvetlenül Bécs felé nyitott volna kaput.³

A Duna és a Balaton közé eső védelmi szakasz várrendszerének első vonalát Tata, Csesznek, Palota, Veszprém és Tihany alkotta. A második vonal tagjai: Komárom, Győr, Szentmárton, Pápa, Devecser és Keszthely, a harmadiké pedig Magyarókerék, Nemetújvár, Szalónak, Kőszeg és Sárvár.⁴

A Balaton mentén korszerű vár tulajdonképpen nem volt, hiszen ezek főként XIII—XIV. századi kis hegyi erődök. A Balaton-környék végvárai — Fonyód, Keszthely és Zalavár kivételével — belsőtornyos, szabálytalan alaprajzú hegyi várak. Ez utóbbiak (Fonyód, Keszthely és Zalavár) sík vidéken épültek, s a körülöttük elterülő mocsár nyújtott természetes védelmet (ún. mocsárvárak voltak).

A védelmi rendszer Balaton-környéki szakaszán a kisebb várak sorsa egy-egy távolabbi nagyobb vár — Győr, Pápa, Veszprém, Kanizsa — sorsához volt kötve. A Balaton északi partján húzódó zalai védelmi vonal meglehetősen gyenge és elavult várai — Tihany, Nagyvázsony, Sümeg, Csobánc, Szigliget, Keszthely, Szentgyörgyvár és Zalavár — a mögöttük fekvő nagyobb és korszerűbb várak előzetes védelmében és a felderítő hírszolgálatban játszottak fontos szerepet a török közvetlen szomszédságában.⁵

A másik övezet a Dráva és a Balaton között húzódott, melynek fő támpillére Szigetvár volt, s ennek védelmi erejét egészítették ki a somogyi végházak: Babócsa, Csurgó, Kaposvár, Lak, Fonyód stb. A XVI. század második felében a Dráva és a Balaton közötti védelmi vonal kétszer is módosult, mégpedig 1566 után, amikor Sziget és a somogyi végházak eleste nyugatabbra tolta a védelmi vonalát, melynek centrumában most Kanizsa lett a fő erősség, a Nyugat-Dunántúl oltalmazója. Az új vonal alkotóelemei pedig Keszthely, Hídvég, Zalavár, Kiskomárom, Légrad stb.

A második módosulás Kanizsa elfoglalása (1600) után következett be. Az 1600-as évek elején sürgetővé vált a Rábán alól fekvő vidék — Pölöske, Egerszeg, Kapornak, Zalavár, Kiskomárom és több más, Kanizsa közelében fekvő vár — erősítése.⁶ Most Kiskomárom központtal az ún. Kanizsával szembe vetett végházakra nehezedett a védelem súlya. Kiskomárom „a legspiccen való véghely” volt, amely egy keskeny földnyelven feküdt, s Hídvégnél függött össze a királyi Magyarországgal. A mai Kiskomárom—Keszthely közt vezető út volt a fő ütőere, amelyet a törökök mindenkor igyekeztek veszélyeztetni, hogy lehetetlenné tegyék a vár utánpótlását és a határterületekkel való összeköttetést.⁷

Kanizsa elestével a Zala folyó mocsarai közt fekvő Zalavár mezőváros apátági temploma szolgált erősség (fortalitium) gyanánt. Őrségének a Balatonhid-

³ *Perjés Géza*: Zrínyi Miklós és kora. Budapest, 1965. 345. o. — *Marosi Endre*: Itáliai hadiépítések részvétele a magyar végvárrendszer kiépítésében 1541—1592 között. HK 1974. I. sz. 60. o.

⁴ *Tóth Lajos*: Pápa múltja, jelene és környéke. Pápa, 1936. 30. o. — Österr. Kriegsarchiv (Wien) Alte Feldakten 1566. Fasc. 8. Nr. 2. Batthyány Ferenc a királyhoz. Nemetújvár, 1566. aug. 26.

⁵ *Gerő László*: Magyarországi várépítéset (Vázlat a magyar várépítés fejezeteiről). Budapest, 1955. 137., 331. o.

⁶ *Müller Veronika*: A zalai végek mindennapi problémái a XVII. század első felében. Zalai Gyűjtemény 8. Zalaegerszeg, 1978. 81. o. — *Uő*: Az egerszegi vár a XVII. században. Zalaegerszegi Füzetek. II. 1976. 7. o. — Egerszeg erősítésére lásd *Zala megyei Levéltár* (a fovábbiakban — Zml.) Jegyzőkönyvi másolat, p. 586—587. (1611. okt. 6.), Uo. p. 690—691. (1620.)

⁷ *Takáts Sándor*: Rajzok a török világból. II. Budapest, 1915. 75—76. o. — *Perjés Géza*: 1965. 96. o. Térkép. A Mura-köz védelme.

végi átkelőhely védelme vált fontos feladatává. Ez jelentette Komárom egyetlen összeköttetését a mögöttes országrészekkel.⁸

A Kiskomáromot ért sorozatos török támadások hatására az őrség létszáma lecsökkent, s a XVII. század második felében a védelem súlypontja Egerszegre tevődött át, mely „az Kanizsa ellen való végváraknak fő praesidiuma volt”.⁹ Kanizsa elfoglalása után a keszthelyi erősség szerepe is megnőtt. Helyreállításáról és jó karban tartásáról az országgyűléseken a rendek ismételten igyekeztek gondoskodni.¹⁰ Az országgyűlések fontosnak tartották Lenti vára erősítését is, hisz Stájerország felé ez a vár képezte a védbástyát.¹¹ A Zala folyó völgyét védő várövezetnek Szentgrót lett egyik legfontosabb tagja.¹²

Kanizsa török kézre kerülése után a zalai végvárak együttese állt helyt az ellenséggel szemben; most e védelmi vonal feladata volt a Dunántúlon a Zala-völgyet, szóval a Karinthiába és Stájerországba, illetőleg a Bécs felé vezető útvonalakat elzárni. Egy-egy vár a maga kis létszámú katonaságával nemigen kezdhett önálló akciót, de több vár népeinek együttműködése, ügyes lesve-téssel, sikeres erőpróbát eredményezhetett.¹³ Az 1630—1640-es években végzett felmérés szerint a török kézen levő Kanizsa ellensúlyozására kiépített végvár-vonal 16 erősségében — közöttük Egerszegen, Kiskomáromban, Lentiben, Zalavárott, Pölöskén, Kapornakon, Szécsiszigeten, Egervárott és Szentgróton —, vagyis a zalai—vasi végeken 883 lovas és 1220 gyalogos, összesen 2103 főnyi őrség igyekezett eltorlaszolni a török beutéseit.¹⁴

Mind a király, mind a magyar rendek sokat áldoztak a végvárvonal fenntartására. Más kérdés az, hogy a rendelkezésre álló anyagi erőforrások mikor mit tettek lehetővé. Az elégtelen anyagi eszközök miatt a török támadásoknak állandóan kitett zalai véghelyek elhanyagolt állapotban voltak. A XVII. században sok panaszos levél utal e véghelyek rossz állapotára.¹⁵ „... az ide alá való Kanisa környül való Végházak annyira épületlenek — írják 1613-ban —, hogy tellyességessen puszták és fizetetlenek”.¹⁶ A panaszok évről évre hangosabbak lettek. Bakács Sándor keszthelyi kapitány írja 1620-ban, hogy tizenegy év óta nem kaptak fizetést. Keszthelytől Veszprémig a várakban húsz lovas sincsen.¹⁷ Az 1640-es évektől pedig az egyes várak — pl. Kapornak, Egerszeg, Kányavár stb. — helyzetére vonatkozó jelzések még komorabbak.¹⁸

A török tervszerűen fogyasztotta a Kanizsával szemben fekvő végvárak katonaságát, és mindenféle válogatott fogást és cselet megpróbált, hogy egy-egy végvárat megkaparintson. Svastics zalavári kapitány 1637. szeptember 28-án azt jelentette Batthyány Ádámnak, hogy a törökök „untalan sok leselkedéssel rajtunk vadnak”.¹⁹ Az egerszegi tisztek és a sereg 1623-ban panaszkodtak, hogy

8 ZmL. *Conscriptiones universales*, 4. csomó, 1703. és 1730. évi összeírások. — *Iványi Béla*: Zalavár és a balatonhídvégi átkelő a török időkben. A Gősejji Múzeum Jubileumi Évkönyve, 1950—1960. Zalaegerszeg, 1960. 165—166. o.

9 *Müller Veronika*: 1976. 12—13. o.

10 *Bontz József*: Keszthely monográfiája. Keszthely, 1896. 90—91. o.

11 *Müller Veronika*: 1976. 12. o.

12 *Vándor László*: Szentgrót vára. Kutatások a zalaszentgróti volt Batthyány-kastély területén. Zalai Gyűjtemény, 8. sz. Zalaegerszeg, 1978. 63. o.

13 *Müller Veronika*: 1978. 89. o.

14 *Varga J. János*: A XVI—XVII. századi katonaság szervezetének kérdései. (Különös tekintettel a főúri parancsnokság alatt álló dunántúli katonaságra). In: *Bodó Sándor—Szabó Jolán* (szerk.): Magyarországi végvárak a XVI—XVII. században (Tanulmányok). Studia Agriensia 3. Eger, 1983. 127

15 *Müller Veronika*: 1976. 13. o.

16 ZmL Jegyzőkönyvi másolat, p. 612—613.

17 *Takács Sándor*: A magyar erősségek. In: *Rajzok a török világból*. II. Budapest, 1915. 124. o. — *Uő*: Az igazi szegénylegények. In: *Művelődéstörténeti tanulmányok a XVI—XVII. századból*. Budapest, 1961. 39. o.

18 *Müller Veronika*: 1978. 82—83. o.

19 *Magyar Országos Levéltár* (a továbbiakban — OL) Batthyány család lt. Svastics zalavári kapitány levele Batthyány Ádámmal. Zalavár, 1637. szept. 28.; ZmL *Iványi Béla*: Zalaszentgrót története. Kézirat. é. n. 31. o.

„a török csaknem naponta ostromolja a várat, és nem tudnak ellenállni, ha-
csak a javításokat el nem végzik”.²⁰

A török és a magyar védővonal szorosan egymás mellett húzódott; az ellen-
felek szinte farkasszemet néztek egymással. Evlia Cselebi török utazó Kanizsa
nyugati kapuja előtt szemlélődve megjegyezte: az ellenség várai olyan közel
vannak, hogy Kanizsáról még a kakasok is odahallatszanak.²¹ A másfél évszá-
zados török hódoltság irtózatossá pusztítást végzett Zalában. Különösen Kanizsa
török kézre jutása (1600) óta napirenden voltak a török rablóhadjáratok, ame-
lyek a legtöbb falu teljes pusztulására vezettek. Egy 1658-ból származó adó-
összeírási kiigazítás (rectificatio portarum) szerint Tapolca vidéke teljesen el-
pusztult, aránylag nagyobb számú lakosság csak a várral ellátott Tapolcán mar-
adt.²²

Az ellenség a harmadik védelmi vonal várai közé portyázásai során be-
betört ugyan, de azokat már nem tudta elfoglalni. A Győr—Pápa—Veszprém—
Tihany—Keszthely—Kiskomárom—Zalaegerszeg váraiból álló védelmi vonal
szilárdan kitartott.

A török elleni védővonal kiépülése során — mint láttuk — egész sor zalai
mezőváros kapott védővári szerepet. Ezek a végek általában gyengék voltak,
ezért a török támadások kivédésére sor került a hostát erőddé való kiépítésére;
a vár alját, a „suburbiumot” is bele kellett illeszteni a védelmi rendszerbe.
A vár védőinek túlnyomó többsége ugyanis a hostátban lakott, mert maga a vár
nagy tömegek befogadására, lakásul alkalmatlannak bizonyult.²³ A sürgős
építés és a pénzhiány következtében a mezővárosokat boronafallal és borona-
bástyákkal erősítették meg. Ennél nem fűzfavessző fonta át az oszlopokat; a
földbe vert vastag cölöpöket vaskapcsok kötötték össze. Kívülről ez a palánk
kőfalnak látszott. Batthyány Ferenc, a Kanizsa környéki végek vicegenerálisa,
a magyar kamarához 1631-ben írt levelében javasolta, hogy Egerszeg várát
kerítéssel vagy karókkal vegyék körül.²⁴

A keszthelyi vár átépítése, kibővítése a XVII. század első évtizedeiben, 1616
után Bakács Sándor kapitánysága idején történt. A korábbi palánkot kőerődít-
ményekkel cserélték fel, a város egy részét vizesárokkal és palánkkal vették
körül.²⁵ A vár átépítése, kibővítése viszonylag biztos menedéket nyújtott a
mezőváros lakosságának, a város és a szomszédos falvak beköltözött fegyver-
fogható lakóinak. Nem véletlen, hogy Keszthely a XVII. század második év-
tizedétől kiemelkedik a zalai mezővárosok sorából. 1626-ban 6 birtokosa összesen
17 portát, 9 évvel később 7 földesura 14 egész és 2—2 negyed portát bir-
tokolt.²⁶

A török háborúk konzerválták a kétsejtű városépítést; a belső váron kívül
egy sokkal kezdetlegesebben kerített településformát találunk (pl. Lentin,
Szentgróton, Egerszegen, Keszthelyen stb.).²⁷ A vár tövében lakó, katonai szol-

20 Müller Veronika: 1976. 13. o. — ZmL Jegyzőkönyvi másolat, p. 627. (1617. jan. 18.) „...oppidum Egerszegh...
praeterita aestate per Thureos penitus fuisset vastatum et incineratum...”

21 Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai 1664—1666. Ford.: Karácsony Imre. II. Budapest, 1908.
11. o.

22 Nagy Gyula: Batthyány Ferenc levelei Thurzó Györgyhez és Thurzó Imréhez 1606—1620. Történelmi Tár
(a továbbiakban — TT) 1879. 99. o. Batthyány Ferenc levele, Rohonc, 1607. szept. 14. — ZmL Jegyzőkönyvi másolat,
p. 570—571. (1609). — Komáromy András: A kanizsai török rablásai 1630—1640. HK 1895. 79—92. o. — Merényi
Lajos: A zalai hódoltság történetéhez. HK 1911. 368—372. o.

23 ZmL Iványi Béla: Zalaszentgrót története. Kézirat. é. n. 20—21. o. — Müller Veronika: 1978. 83., 88. o.

24 Müller Veronika: 1976. 13. o.

25 Bontz József: 1896. 94—95. o. — Sági Károly: Keszthely a XVIII. században. A Festetics család megjelenése
Keszthelyen. In: Georgikon, 175. Budapest, 1972. 7. o.

26 ZmL Iványi Béla: Zalaszentgrót története. Kézirat. é. n. 5. sz. jegyzet. — Degré Alajos: A keszthelyi polgárság
úrbérelenes mozgalmái. Veszprém, 1964. 259. o.

27 Csapodá Csaba: Az Esterházyak alsólendvai uradalmának gazdálkodása a XVIII. század első felében. Tanulmányok
a magyar mezőgazdaság történetéhez. 6. Budapest, 1933. 27. o. — Sebők Samu: Adatok Zalaegerszeg (endezett)
(anácsú) város történetéből. A Zalaegerszegi Állami Főgimnázium értesítője az 1901—2. tanévről. Zalaegerszeg,
1902. 8—10. o. — Bontz József: 1896. 139—140. o.

gálatot teljesítő „szabad legények” lakóhelyét nem „külső vár”-nak, hanem „belső város”-nak (suburbium) nevezték. E városokban megkülönböztették a fegyverrel szolgáló „hóstatáikat” (katonaváros) és az úrbéri szolgálatot ellátó külvárosiakat (polgárváros). A szentgróti település egy részét, az ún. hóstatot, Kanizsa eleste után palánkkal vették körül; ezt tekinthetjük külső várnak. Az ezen kívül elhelyezkedő települést nevezték Városnak (ez valószínűleg azonos a mai Kísszentgróttal.) Itt laktak az iparosok és parasztok.²⁸

A palánkon kívül maradt polgárváros lakói szabályszerűen robotoltak, adóztak, minthogy katonai szolgálatot nem teljesítettek. Keszthelyen a hostát (katonaváros) volt a nagyobb, népesebb települési egység, ezért a polgárvárost — a Szent Márton templom környékét — Kiskeszthelynek is nevezték.²⁹ Kiskeszthely lakói — mint ahogy ezt török okiratok is bizonyítják — behódoltak, és adót fizettek a töröknek.³⁰

Így a törökkori zalai erősségek (fortalitia) három részre tagolódtak: a vár, a hostát (mely külső vagy elővárnak is nevezhető); itt lakott a katonaság túlnyomó többsége), s végül a nyílt, megerősítetlen város. Ez a megkülönböztetés fennmaradt a vár és a végházi szolgálat megszüntetése után is a XVIII. században.³¹ Ezeknél a helységeknél a gazdasági élet is a védelmi céloknak alárendelten alakult. Az ipari termelést a vár karbantartási és a várbeli katonaság fogyasztási igényei határozták meg.³²

A végvárak melletti mezővárosokat jogilag két csoportba sorolhatjuk. Az első csoportba tartoznak az olyan várak melletti mezővárosok, ahol a várat az uralkodó tulajdonosától átvette és a védelmi vonalba beillesztette. Az ilyen helyzetbe jutott mezővárosok felett a földesúri hatalom nagymértékben visszaszorult. A várkapitányok egymás után kezükbe kaparintották és gyakorolták azokat a jogokat, amelyek különben a mezővárosok földesurait illették; váموkat szedtek e mezővárosok vásárain, éltek határaikban a vadászat és a halászat jogával, és maguknak követelték a korcsmák és mészárszékek hasznát. Egyezőval magukhoz ragadták a földesurakat illető kisebb királyi haszonvételeket és a földesúri jogokat is.³³

Ezt figyelhetjük meg Zala megyében Egerszegen, Keszthelyen, Kiskomáromban és Tihanyban, ahol a földesúri hatalom mind nagyobb részét a királyi vár kapitányai gyakorolták. Kenesei Péter főkapitány 1627-ben nem engedte meg a tihanyi apátnak, Ramacsaházy Mihálynak, hogy a kolostorán belül levő székházát elfoglalja. Ezért az apát kénytelen volt Füreden lakni, és lerontott kolostorának felépítésére semmit sem tehetett.³⁴

A török időkben a földesurak távollétében a mindenkori várkapitány nemcsak az elárvult veszprémi püspöki palotában székelt, hanem a földesúri jogokból folyó hatalmat is gyakorolta. A város minden fontos ügyében az őrség parancsnoka intézkedett.³⁵

Amikor Ergelics Ferenc veszprémi püspök észrevette, hogy a földesurak a végvárak melletti mezővárosok felett elveszthetik hatalmukat, az egerszegi királyi katonákkal 1628. február 8-án szerződésre lépett. A szerződés kimondja,

28 *Kardos Sámuel*: Adatok Zala-Szent-Grót történetéhez. Nagykanizsa, 1897. 17. o. — *Vándor László*: 1978. 67. o.

29 *Degré Alajos*: 1964. 259—267. o. — *Sági Károly*: 1972. 8. o.

30 *Darnay (Dornay) Béla*: Keszthely török okiratai a Balatoni Múzeumban. Balatoni Múzeumi Füzetek, 4. sz. Keszthely, 1942. 301—307. o.

31 *Degré Alajos*: 1964. 259. o.

32 *Szántó Imre*: 1980. 83. o.

33 *Ruzsás Lajos*: 1968. 228. o.

34 *Soós Elemér*: A tihanyi vár története, hadi és műleírása. Budapest, 1916. 28—29. o.

35 *Lukács Pál—Pfeifer János*: A veszprémi püspöki vár a katolikus restauráció korában. A veszprémi egyházmegye múltjából, 1. Veszprém, 1933. 82—83. o.

hogy a püspök az egyházi tizedet az őrség tagjain megveheti, de a várbeliekhez egyébként semmi köze. Ha azonban a katonák a városban házat, telket, vagy az egerszegi dombokon szőlőt szereznének, azok után már nekik is meg kell adni a földesúri szolgáltatásokat. A sorompón kívül és a szőlőhegyekben lakók a püspöki uradalom tisztviselőinek törvénykezése alatt állnak, a vitézek fölött azonban mindenkor a királytól függő vég helyi kapitány bír teljhatalommal. A városbeli vásárok vámja, valamint a korcsma haszna is a püspök-földesurat illeti.³⁶

Másként alakult a mezővárosoknak a sorsa ott, ahol a mellettük levő kisebb várak belekerültek ugyan a védelmi vonalba, de nem váltak király várákká, hanem megmaradtak földesuraik tulajdonában. Közéjük tartozott Zala megyében Szentgrót, Sümeg, Tapolca, Nagyvázsony, Alsólendva, Csáktornya, Kapornak, Lenti, Lövvő, Zalavár és Túrje. A XVII. századi végvári élet hanyatlásával, átalakulásával egyes, szélesebb látókörű főurak — egyben a környék végvárainak főparancsnokai —, mint pl. a Zrínyiek, Batthyányak, a nagybirtokon belül, mezővárosaikban, esetleg falvaikban szabadparaszti jogokkal felruházott magánhadserget helyeztek el, akiknek — szolgálatmentes földek fejében — nem kellett állandó zsoldot fizetniük.³⁷

A megfogyott rendi állam, a rendi szervezetben élő királyi Magyarország, sőt még a Habsburg-birodalom is önmagában, az adott szervezetszervezetben, nem rendelkezett megfelelő anyagi erővel és szervezőképességgel korszerű végvárrendszer kialakítására és fenntartására. A kor körülményei között modernnek számító zsoldos katonaságból a bécsi Haditanács a kívánt létszámnak csak egy töredékét tudta a végvárakban tartani.³⁸ A pénz hiányában egyre csökkenő zsoldos haderőt a Nyugat-Dunántúlon a XVII. században a földesúri magánhadsergek pótolták. „A Nádasdyak, Batthyányak, Esterházyak »vitélő nép«-e, a Zrínyiek Muraköz védelmére tartott állandó őrsége egyformán a kamara által fizetett, de az illető főúr parancsnoksága alá rendelt lovasokból és gyalogosokból, ideiglenesen felfogadott, királyi zsoldban vagy a dominusok költségén tartott katonákból és főúri magáncsapatokból állott.”³⁹

A katonaparasztkok jobbágyok voltak, akiket az uradalom kiemelt a jobbágy-sorból (militis ex rusticis facti). A feudális rendszerben elfoglalt helyüket „fegyveres szolgálat ellenében elnyert szabad paraszti állapot”-nak tekinthetjük.⁴⁰ E rendszerben a jobbágyból lett szabadparasztnak a telke után — katonai szolgálatán kívül — korábbi állami és földesúri terheinek és szolgáltatásainak csupán elenyésző részét kellett teljesíteni.

Azok a főurak és főpapok, akik zsoldos hadsereg fenntartására nem lettek volna képesek, robotoló jobbágyaik egy részét szabad katonaparaszttokká tették, vagy pusztá telkeikre nincstelen, katonai szolgálattal adózó bujdosókat — szabad legényeket — fogadtak.⁴¹ Széchenyi György veszprémi püspök 1656. évi kiváltságlevele szerint a mezővárosába, Tapolcára beköltözött magánföldesúri hajdúk olyan szabadságot nyernek, „az mely szabadságban vannak és tartatnak más véghelyekben ezekhez hasonló szabad legények; úgy hogy semmi némű

36 *Veszprémi Káptalani Országos Magánlevéltár* (a továbbiakban — VKOML) Decimae Episcopales 531. Zalaszentgróton tartott íriszék ítélete, 1628. febr. 8. — *Sebők Samu*: 1902. 7—10. o. — *Ruzsás Lajos*: 1968. 229. o.

37 *Zimányi Vera*: Adatok a dunántúli hajdúk történetéhez. Századok (a továbbiakban — Sz) 1960. 1—3. sz. 292. o.

38 Vö. *R. Várkonyi Agnes*: Végvár: állam, társadalom, mentalitás. In: *Bodó Sándor—Szabó Jolán* (szerk.): Magyarországi végvárak a XVI—XVII. században. (Tanulmányok.) Studia Agriensia 3. Eger, 1983. 11—12. o. — *N. Kiss István*: Nemes katonák és katonaparasztkok a Zrínyiek muraközi uradalmában, 1638—1720. (Adatok a magyarországi uradalmi hadszervezet kérdéséhez). HK 1983. 3. sz. 339. o.

39 *Varga J. János*: 1983. 121.

40 *N. Kiss István*: Katonaparasztság (Földesúri hadszervezet a Zrínyiek és a zágربی püspökség birtokain — XVII. század). HK 1972. 2. sz. 319—331. o. — *Uő*: HK 1983. 3. sz. 341. o.

41 *Takáts Sándor*: Magyar küzdelmek. Budapest, 6. n. 146. o. — *Zimányi Vera*: Sz 1960. 292. o.

paraszt munkára és robotra s szolgálatra nem kényszerítettük őket se most, se ezután soha, hanem mint másutt a szabad legények, úgy ők is szolgáljanak fegyverekkel. És szabad légyen nekik ezen Városban házakat, majorokat, kerteket csinálni, szőlőhegyeit, határát ezen Városnak és földeit élni, szintén mint az itt való jobbágyok élik, az egy dézsmán kívül semmit tőlük ne adgyanak... minthogy elég föld vagyon, a melly szántó földeket föll fognak és réteket irtanak, övék és maradékjoké léssen ezután is mindenkor, valamég tőle fegyverekkel szolgálnak.”⁴²

Szentgrót várát is állami felügyelet alá helyezték, amelyről a bécsi Hadi-tanács rendelkezett, de fenntartották a Hagymásy család tulajdonját. A Hagymásyak a vár örökös főkapitányai maradtak. A szentgróti szabad legények telke gyakorlatilag mentesült a földesúri, illetve az állami adótól, mindössze évi négy napi robottal tartoztak.⁴³ A veszprémi püspök, mint az egyházi tized haszonélvezője, 1634-ben a szentgróti nem nemes hajdúkat beperelte, hogy fizessenek tizedet. A tanúvallomások azt igazolták, hogy a „vitélző sereg” hajdúi több évtized óta e vonatkozásban nemesi kiváltságot élveztek, még ha jobbágyrendűek voltak is.⁴⁴

A szentgróti vár a Hagymásy család kihalása után, 1656-ban, a Batthyányak kezére került. Amikor Batthyány I. Ádám átvette Szentgrótot, a vitélző rendet biztosította, hogy a várost ugyanazon szabadságban ő is megtartja, amelyeket a Hagymásyak alatt élveztek.⁴⁵ 1664-ben még a négy napi évi robotot is elengedte nekik, mivel „az végh ház ellenségé pusztítása miatt megh romlott”, — „de úgy, hogy jó fegyvert és hadi szerszámot tartsanak és fegyverrel szolgáljanak”.⁴⁶

A magyar kamara pénzügyi gondjai miatt egyre gyakrabban adták bérletbe különböző főuraknak a váruradalmak jövedelmeit. Ezek a bérletek azután igen gyakran a tulajdonjog megszerzéséhez vezettek.⁴⁷ Zichy István győri kapitány 1650-ben a nagyvázsonyi uradalmat 1500 forint értékű gabona és 10 ezer forint kincstári segély révén szerezte meg.⁴⁸ Ekkor vált Vázsony — Várpalotával együtt — magánvárrá, a mellettük levő oppidum pedig presidiális mezővárossá. A végvári tartományok zálogba vetése nem egy esetben azzal járt, hogy az országos fontosságú erősség a benne tanyázó katonasággal együtt magánföldesúri joghatóság alá került.⁴⁹

Azok a szabadságok, amelyeket a dunántúli presidiális mezővárosok népe nyert — szabad földhasználat, bor-, só-, húsárulási jog, s mindenekelett a földesúri szolgálatoktól való mentesség — a hajdúszabadságok voltak. Kapornak katonasága az 1676-i egyezség alapján korábban használt szántóit továbbra is dézsma nélkül bírhatta, de a pusztahelyek, a szőlők, az újonnan felfogott területek, valamint sertései után már dézsmaköteles volt, s a helybeli apát számára karhatalmat kellett nyújtania.⁵⁰

42 *Veszprémi Püspöki Levéltár* (a továbbiakban — VPL) *Conscriptioes et Acta Bonorum Episcopalia* 1745—1762. p. 320—321. — *Szántó Imre*: A szélnek eresztett végvári katonaság sorsa a Balaton vidékén 1671—1750. Különnyomat a Főiskola Évkönyvének VI. kötetéből. Eger, 1960. 308. o.

43 ZmL *Iványi Béla*: Zalaszentgrót története. Kézirat. é. n. 84. o.

44 *Degré Alajos* (szerk.): *Olvasókönyv Zala megye történetéhez*. Zalaegerszeg, 1961. 33—34. o.

45 ZmL *Acta Sedium Dominalium*. Fasc. 1. Nr. 8. Szentgróti vitélző rend és szabad legények rendtartása. Németújvár 1656. ápr. 21. — ZmL *Iványi Béla*: Zalaszentgrót története. Kézirat. é. n. 4. o. — *Vándor László*: 1978. 63. o.

46 ZmL *Acta Sedium Dominalium*. Fasc. 1. Nr. 3. — *Ruzsás Lajos*: 1968. 231—232. o.

47 *Szántó Imre*: 1980. 83., 93. o.

48 *Németh Gábor*: *Adatok Nagy-Vázsony történetéből*. Veszprém, 1901. 63. o. — *R. Várkonyi Ágnes*: *Magyarország keresztútjain*. Tanulmányok a XVII. századról Budapest, 1978. 105. o.

49 *Szakály Ferenc*: *Magyar adóztatás a török hódoltságban*. Budapest, 1981. 188. o.

50 *Nagyfalusi Lajos*: *A kapornaki apátság története*. II. Kalocsa, 1942. 65—66. o.; *Varga János*: *Jobbágyrendszer a magyarországi feudalizmus kései századaiban 1556—1767*. Budapest, 1969. 305. o.

A török időkben Keszthely, mint katonai szolgálatot teljesítő „szabadlegények”-ből álló „belső város” (praesidium), tulajdonképpen úrbéri szolgálatmentességet élvezett. A végvári sereg tagjai kilencedet, tizedet nem adtak, hegyvámot nem fizettek. „... egy püspökség sem vehette meg keszthelyi lakosoknál a 10-et, ámbár sok ízben impetáltattak (megtámadtattak) éránta.”⁵¹ Földjeiket szabadon adták-vették és hagyták másokra. Szabadon használhatták a Zámor, Várvolgy, Cserszeg és Rezi közt elterülő erdőt, sőt éltek a korcsmáltatás és mézszárséktartás jogával is. Mindezeket a kiváltságokat katonai feladatuk teljesítése ellenében kapták.⁵²

A földesurak felmentettek hasonló módon katonai szolgálat fejében falusi jobbágyokat, sőt egész falvakat is a földesúri terhek alól. Ezeket a földesúri fegyvereseket — szemben a feudális termelési és társadalmi rendből kiszakadt királyi zsoldos katonákkal — magánföldesúri hajdúknak, szabad legényeknek nevezték.⁵³ Az 1644. évi szentgróti statutum 32. pontja meghatározza a szabad legény fogalmát. Eszerint „a Hostatban házat bíró szabad legény, aki kísérobán jár, azaz földesurát és Szentgrót örökös főkapitányát fegyveresen kíséri, vagy lovastól szolgál neki, semmiféle más szolgálattal urának nem tartozik, de aki sem kísérobé, sem lovastól nem szolgál, az évenként nyáron négy napot szolgál munkával, és ezen kívül egyéb urbarialis szolgálattal nem tartozik, ilyesmi nem terheli”⁵⁴

Szabad legényeknek tehát Szentgróton azokat tekintették, akik a várat — úgy látszik — főleg lovon szolgálták, és ennek fejében mindenféle jobbágyi tehertől és szolgálattól mentesek, évente mindössze négy napot szolgáltak robotban. A Dunántúlon nyilvánvalóan azok a hajdúk szegődtek földesúri szolgálatba, akikről az 1647: 41. tc.-ben azt olvashatjuk, hogy Veszprémben, Tihanyban, Keszthelyen, Vázsonyban, Szigligeten, Devecseren és ezek környékén kóboroltak, s rablásból, fosztogatásból tartották fenn magukat. Ezek nem voltak állandó hadseregbe szervezve, hanem csapatosan kóboroltak. Emberanyag-utánpótlásukat elsősorban a török hódoltság területéről és a kettős adózás alá jutott peremvidékekről nyerték.⁵⁵ „Az szabad hajdúk ez időben bőven valának; — írja Illésházy István — azokból támadtak vala, az jobbágságból, az kiknek hazájok elpusztított vala az hadak miatt.”⁵⁶ De a szabad hajdúk nemcsak a jobbágyság soraiból jöttek, amint azt Illésházy is írta; ugyancsak sok volt közöttük a különböző okok miatt deklasszáldott nemesi elem.

A XVII. században már egyik végvárban a másik után jelentek meg a zsoldos vitézek helyett a paraszttelken gazdálkodó és jobbágyi szolgáltatások helyett katonáskodó hajdúk. A hajdú név a XVII. században a hadköteles szabadparaszt fogalmával azonosult, és a katonaparasztokat — regionálisan különböző jogaik és kötelezettségeik ellenére is — a Felső-Tisza vidéktől a Muraközig mindenütt hajdúnak nevezték.⁵⁷ A vármegyék mindent elkövettek annak megakadályozására, hogy nemesek vagy főrangúak birtokaira hajdúk telepedjenek és ott védelemben részesüljenek. A katonai szolgálat fejében jobbágyterhek alól mentesített végvári hajdúk egyaránt szembe találták magukat a nemesi vár-

51 OL *Festetics család Levéltára* (a továbbiakban — FCsL) Zalad. Nr. 1735. — OL FCsL Zalad. Nr. 2512. Keszthely, 1799. jan. 30.

52 OL FCsL Zalad. Nr. 1025. — ZmL Keszthely város régi levéltára (a továbbiakban — KVI). Ürészéki ítélet Keszthely város ellen. 1818. május 4. — *Bontz József*: 1896. 120. o.

53 Vö. *Nagy László*: Hajdúvitézek (1591—1699). Budapest, 1983.

54 ZmL *Iványi Béla*: Zalaszentgrót története. Kézirat. é. n. 57—58. o.

55 *Zimányi Vera*: Sz 1960. 1—3. sz. 286—287. o. — *Benczédi László*: Parasztok és katonák XVII—XVIII. századi Habsburg-ellenes mozgalmainkban. (Hozzászólás Molnár Erik cikkéhez.) In: *Pach Zsigmond Pál* (elő- és utószavával): *Vita a magyarországi osztályküzdelmekről és függetlenségi harcokról*. Budapest, 1965. 272—274. o.

56 *Gr. Illésházy István* Följegyzései 1592—1603. Monumenta Hungariae Historica VII. Pest, 1863. 55., 65. o.

57 *Rácz István*: A hajdúk a 17. században. Debrecen, 1969. 215. o. — *N. Kiss István*: HK 1983. 3. sz. 339. o.

megyével, a földesurakkal és a fiskális érdekekkel. A törvények egész sora intézkedik a katonáskodni ment jobbágyok visszaszerzéséről, de eredménytelenül.⁵⁸

A hajdútipusú kiváltságolt telepek sok nyomát találjuk Zala megye török támadásoknak kitett határvidékén is.⁵⁹ A hajdútelepítő levelek leglényegesebb pontjai között szerepel, hogy semmi jobbágyi szolgálattal nem tartoznak a földesuraknak; földjeiket, házukat szabad tulajdonként bírhatják; szerepel továbbá a szabad eltávozás biztosítása, belső önkormányzatuk és bíraskodási fórumaik szabályozása. Ezek mellett helyenként hosszabb-rövidebb időre elnyerték a borkimérés jogát, a vámok és mészárszékek jövedelmét.⁶⁰

Jó néhány helyen sikerrel járt az a küzdelem, amelyet a parasztkatonák a telkeik után járó földesúri szolgáltatások alól való mentességükért folytattak. A katonai szolgálatért privilegizáltak széles rétege szakította szét a második jobbágyság kötelékeit, amely privilégiumaival új távlatot nyitott a paraszti osztályharc számára.⁶¹ Az osztályviszonyok éleződését csökkentette a súlyos demográfiai helyzetből adódó nagymérvű munkaerőhiány, és az ezt nyomon követő jobbágyvándorlás is. A török végeken létrejött egy jórészt nem nemes eredetű „vitélző rend”, mely átmeneti társadalmi helyzetet foglalt el a jobbágyság és a nemesség között. A végváriak és szabad hajdúk — a „szegénylegények” — gazdasági helyzete és életvitеле a jobbágyokéhoz állt közelebb, de társadalmi tudatuk a nemesi rendbe sorolta őket.⁶²

A királyi véghelek melletti mezővárosokba a XVI—XVII. század folyamán jelentős számú kismemes húzódott be, akik itt házra, szőlőre és földingatlanra tettek szert. Létalapjuk azonban bizonytalan volt, mert házat és földet többnyire csak zálogjogon szerezhettek. Ezeket azonban bármikor elveszthették, ha a földesúr a zálogösszeget letéve visszaváltotta őket. A mezővárosok nemesi lakóinak legnagyobb része azonban mint katona került ide. Azok a nemesek, akik birtokaikat a török hatalom terjeszkedése során elvesztették, s földönfutókká váltak, legegyszerűbben úgy teremtettek maguknak új létalapot, hogy felcserélték végvári katonáknak. A menekült vagyontalan nemesek, a végvári szolgálatban armálist szerzett, szintén birtok nélküli nemesek katonai szolgálatuk során összekeveredtek a várak második elemével, a „vitélző nép”-pel, mert társadalmi állásukat, jogi helyzetüket nem nemesi, hanem katonai mivoltuk határozta meg.⁶³

Szentgrót mezőváros lakossága három elemből tevődött össze: a „vitélző nép”-ből, a polgárságból és az úrbéri szolgáltatásokkal terhelt jobbágyokból. A várbeli fizetett katonaság és a csak katonai szolgálatra kötelezett szabad legények alkották a vár haderejét (seregét), a vár és — a mezővárosi polgársággal együtt — a hóstát lakosságát. A „vitélző nép” gazdasági ellátása a szentgróti (és a vár tartozékain lakó) jobbágyok és zsellérek feladata volt, akiket — szemben a sereggel — úrbéres szolgáltatások terheltek.⁶⁴

Az 1628-ból való — Ergelics-féle — szerződés szövegéből az derül ki, hogy

58 *Kotosváry—Óváry*: A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye. VI/1. k. 45. o. Vas megyei statutum. Id. *Zimányi Vera*: Sz 1960. 1—3. sz. 293. o. — *R. Várkonyi Ágnes*: 1983. 17. o.

59 *Zimányi Vera*: Hajdúszabadság kedvezménye Zrínyi falvaiban. Irodalomtörténeti Közlemények, 1957. 125. o. — *Uő*: Sz 1960. 1—3. sz. 286. s. köv. o.

60 *Zimányi Vera*: Sz 1960. 1—3. sz. 289. o. — VPL Conscriptioes et Acta Bonorum Episcopatum 1745—1762. p. 340—341.

61 *Somogyi Éva*: A határvidéki privilégiumok hatása a paraszti osztályharc alakulására a XVII. században. Történelmi Szemle (a továbbiakban — TSz) 1962. 2. sz. 140—172. o. — *Benczédi László*: A „vitélző rend” és ideológiája a Thököly-felkelésben. TSz 1963. 1. sz. 34. o.

62 *Nagy László*: 1978. 51—52. o.

63 *Ruzsás Lajos*: 1968. 236. o.

64 *ZmL Iványi Béla*: Zalaszentgrót története. Kézirat. é. n. 53., 62., 84. o.; *Ruzsás Lajos*: 1968. 231—232. o.

Egerszeg mezőváros lakossága három részből állt: várbeli, vársorompón kívüli és szőlőhegyi lakosokból, vagyis vitézlő seregbeliekből, városbeli polgárokból és hegylakókból. Amikor 1654-ben az egerszegi várasiak el akartak futni a súlyos török adóztatás miatt, előadták, hogy a házaknak alig harmadrésze a polgárságé, a többi hajdúk s katonák lakják, akik nem akarnak fizetni.⁶⁵

A végvári katonaság rendes ellátása hatalmas összegeket igényelt. Mivel pedig a Habsburg államháztartás a XVII. században a végvári katonaságot nem tudta fizetni, az éhező végváriak a várak környékén önállóan kezdtek gazdálkodni.⁶⁶ Gazdaságtörténeti vonatkozásban még jórészt feltáratlan e szabadságot hajdú- és katonaelemek szerepe az árutermelésben, piaci tevékenységben.⁶⁷ A „belső városiak” nem voltak fizetett katonák, tehát mezőgazdasággal — főként marhatartással és -kereskedéssel, bortermeléssel —, vagy iparral foglalkoztak.

Rauch Dániel szlavóniai harmincados a magyar kamarához intézett felterjesztésében 1655-ben beszámol arról, hogy nem csak a nemesek viszik ki az összevásárolt marhákat vámmentesen saját majorsági termékeikként, hanem „az közönséges vitézlő rend” is, akik „ipso facto, hogy ők soldátok, libertast vindicalnak magoknak” (önmagában azért, mert katonák, mentességet követelnek maguknak).⁶⁸

A piaci célú katonaparaszti állattenyésztéssel, marhakereskedéssel Zala megyében is több helyen találkozunk. A keszthelyi vár környékén a „császár iratos szolgálói” (összeírt szoldos katonái) mellett „szabad legények és jövevények” legeltették felhajtott barmaikat.⁶⁹ Az ausztriai és az itáliai városok felé irányuló marhakereskedelemben előnyös helyzethez jutott egyes végvárok — így pl. Kiskomárom, Tihany, Veszprém és Vázsony — őrsége.⁷⁰

Az egerszegi őrség 1648-ban felpanaszolta, hogy a kiskomáromiak nem engedik környékükről a marhát Egerszeg felé hajtani, pedig itt is kereskedő szegénylegények vannak. Arra kérték Batthyány Ádám főkapitányt, írjon Komáromba, hogy ne akadályozzák a polgárokat abban, hová akarják hajtani marháikat.⁷¹

A veszprémi, tihanyi, vázsonyi és más Balaton melléki várak katonái az 1680-as években zsákmánnyal vagy rablással — szerintük a kard jogán —, vagy vásárlással is, „kereskedésre”, „nyereségre” szereztek marhát és lovat, s a csallóközi titkos utakon a Vág vidéki mezővárosok vásáraitra hajtották fel.⁷² A végvári hadinép elemi szükségleteit a termelő munka mellett a hódoltságból rabkereskedéssel, illetve egyre szélesedő kereskedelmi tevékenységgel fedezte.⁷³

Diás és Vonyarc hegyközség 1653-i törvényei arról tanúskodnak, hogy a

65 Müller Veronika: 1976. 11. o. — OL Batthyány lt. Missil. 26 037. Kerpacsics I. levele Egerszegről. 1654. márc. 16.

66 Vö. R. Várkonyi Ágnes: 1978. 92—93. o. — A végváriak föld- és szőlőművelésére: Hozzászólások a „Nemzet, haza, honvédelem a parasztság és a nem nemesi katonáskodó rétegek gondolkodásában (XV—XVIII. század). TSz 1963. 1. sz. — Zimányi Vera: Megjegyzések a vitához. 74—79. o.

67 Vö. Pach Zsigmond Pál: Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV—XVII. században. Budapest, 1963. 261—262. o.

68 Id. Zimányi Vera: Magyarország az európai gazdaságban 1600—1650. Értekezések a történeti tudományok köréből. 80. sz. Budapest, 1976. 139. o., 115. sz. jegyzet.

69 Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle (a továbbiakban — MGtSz) 1895. 63. o. Id. Pach Zsigmond Pál: i. m. 1963. 209. o.

70 Erdélyi Gyula: Veszprém város története a török idők alatt. Veszprém, 1913. 209—211. o. — Zimányi Vera: Adalékok a Batthyányak XVII. századi marhakereskedésének történetéhez. Agrártörténeti Szemle (a továbbiakban — AtSz) 1961. 62. o.

71 OL Batthyány lt. Missil. 25 789. Kerpacsics I. Egerszegről. — Uo. Missil. 40 043. Romanics Balázs vajda Egerszegről Batthyány Ádámnak. 1648. dec. 1.

72 R. Várkonyi Ágnes: 1978. 44. o., 23. sz. jegyzet. 137. q.

73 Takáts Sándor: A török és magyar rabkereskedés. In: Rajzok a török világból. I. Budapest, 1915. 160—303. o. — Dobos Gábor: Török—magyar rabok a nyugat-dunántúli végeken. Studium. Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae. II. Debrecen, 1971. 63—73. o.

helybeli „hegynépek” és „idegenek” (extraneusok) mellett „nemes és vitézlő renden levők”, meg városi polgárok is birtokolnak-bérelnek szőlőt a Balaton vidékén.⁷⁴ Az állandó portyáknak kitett keszthelyi városlakók egy része a török becsapások elől menedéket nyújtó hegyvidékre húzódott. „Boldogult elődeink, hazánkat... dühöngve pusztító török háborúkor a városbul az országútban fekvő, látszatosabb helyről futottak a kevésbbé kinéző és így nem oly veszélyes szöllejekhez” — emlékeztek maguk a késői utódok is.⁷⁵

Ami a szentgrótiak mezőgazdasági tevékenységét illeti, a vár személyzetének élelmezése szempontjából nem a szőlőművelés, hanem a gabonatermelés volt a fontosabb. Mivel Szentgrót mezőváros lakossága elegendő gabonát termelni nem tudott, így tehát a vár tartozékainak 61 hellyel bíró jobbágy és 13 zsellér családjának is fő feladata volt a várat ellátni. De a szentgróti „sereg” szegényes zsoldja kiegészítésére a környező dombokon szőlőt is művelt; ki megvásárolta, ki pedig egyszerűen művelni kezdte a parlagon maradt szőlőt.⁷⁶

A katonák életében a harcok és a földművelés békés napjai váltogatták egymást. Békés időben szántottak-vetettek, állatokat tenyésztettek, háborúban „ő felségének s a hazának mindenkor fegyvereikkel szolgáltak”.⁷⁷ De az is előfordult, hogy a katonák a zsold elmaradása miatt nyáron aratni mentek, és mezőgazdasági munkát vállaltak, hogy maguk és családjuk számára a téli élelmet előteremtsék. Az egerszegi, pölöskei és zalavári hajdúk nyáron seregestől hagyták el a végházakat, s kaszával, kapával keresték kenyerüket.⁷⁸

A keszthelyi „vitézlő rend” a zsold elmaradása miatt kénytelen volt járadék-szolgáltatási kötelezettséggel terhelt földet, vagy egyéb munkát vállalni, hogy megélhetését biztosítsa. 1672. augusztus 30-án a megyéhez fordultak orvoslásért: „Az ittvaló vitézlő rend olyan fogyatkozott állapottal vagyon — írták beadványukban —, hogy nagyobb része csak egy napi kenyérre sem maradna, ha csépinél nem kapna az mások gabonájából. Azon kívül itt minekünk semmi szabad élő földünk nincsen, házunktól, kertünkötől, erdönktől és csak edgy hagy-ma földtől is az földes urakat szolgáljuk, az szántó földeket köblébe vagy kilencedébe, s úgy is nehezen találjuk, szöllőinkből kilencedet, hegyvámot fizetünk; marháinkat az erdőre napi szolgálat alatt béreljük, ki nyolc napot, ki többet is szolgál esztendőnként a földesuraknak közülünk, egy szóval csak szintén hogy az jobbágyság nincsen mindenestől rajtunk...”⁷⁹

Ha aztán a végbeliek nem kaptak munkát, éhségtől űzve a máséhoz nyúltak. Keglevich Péter dunántúli vicegenerális írja 1648-ban Batthyánynak Egerszegről: „Hogy életét megtarthassa, ki kell mennie (a vitéznek) a falukra. Erővel elveszi az polgárnak az mije vagyon. Onnand aztán az vármegyékben, az országban is nagy kiáltás vagyon az vitézlő rendre”.⁸⁰ Falvaink egyaránt szenvedtek a fizetetlen végbeliektől és a portyázó törököktől. „... bizonyos pedig — írja Széchenyi György veszprémi püspök 1654-ben —, hogy a Szalán túlváló végházakból s a Kemenes alól szinte mint a törökre, úgy csatáznak erre a Bakonyságra, szinte elnyomorodik a szegénység, s én is a sok panasz miatt elbúsultam”.⁸¹

74 MGtSz 1894. 31. Diás és Vonyarc Zala megyei hegyközség 1653-i törvénye. Id. *Pach Zsigmond Pál*: 1963. 209. o.

75 OL Fcsl K. i. 1354-b. 36.253/842. sz. Id. *Sándor Pál*: A jobbágybirtok történeti statisztikai vizsgálatához 1786—1853. Történeti Statisztikai kötetek. (Szerk.: *Ember Győző*) Budapest, 1961. 7. o.

76 *Degré Alajos* (szerk.): 1961. 32—34. o.

77 *Zimányi Vera*: 1976. 111. o. — *Thury Etele* (közl.): Veszprém városának történetei (Veszprémi krónika). TT 1905. 26. o.

78 *Takáts Sándor*: A magyar erősségek. In: *Rajzok a török világból*. II. Budapest, 1915. 127. o. — *Perjés Géza*: 1965. 63. o.

79 *Varga János*: 1969. 220. o.

80 *Takáts Sándor*: Az igazi szegénylegények. In: *Művelődéstörténeti tanulmányok a XVI—XVII. századból*. Budapest, 1961. 39—40. o. Keglevics Péter levele. 1648. május 17.

81 OL Körmendi Batthyány lt. Missil. Széchenyi György veszprémi püspök levele. 1654. júl. 2.

A Zala völgyében a XVII. század derekán már az aratás meg a szüret is csak fegyveres strázsák védelme alatt mehetett végbe. Szecsődi István szentgróti kapitány 1656-ban a török veszély miatt a katonaságnak falukra aratni való kimenetelét kénytelen volt korlátozni, úgy, hogy a vártól fél mérföldre meszszebbre aratni nem mehettek.⁸² A szőlőművelést, de főleg a szüretet, a kóborló törökök gyakran megzavarták. Ezért Nagy Ferenc vicegenerális 1689-ben Batthyány Ádám főkapitány parancsára eltiltotta a Zalán való átkelést.

De a parancs ellen a vicegenerálisnak aggályai támadtak, mert választani kellett vagy a biztonság fenntartása, vagy a bortermelés lehetetlenné válása között. Mert ha „itt a Szala mellett levő hegyeket se engedgyük meg munkálódni Egerszegtől fogva Hidvégig és erre alá Szentgrótig, a kiken elegeesen vagyon mind a vitézlő Rendnek és mind a Szala mellett levő szegénységnek szölleje, s annak előtte is fegyver alatt munkálódták, ha ezeket megtiltjuk, mind a Végházak, s mind a környék elpusztulnak, mert inkább kimegyzen a Végházbul a szegény legény, hogy sem mint szállójét pusztán hadgya, — egyéb-iránt is vetése igen kevés lévén, a szőlő hasznábul élődik”⁸³

A kézművesipar különböző mértékben fejlődött ki a végvárok melletti városokban. A zalai mezővárosokban két periódusra osztható a XVII. századi céhalakulás: az első az 1630—40-es, a második az 1680—90-es évek (a török uralom utolsó éveit, illetőleg a török kiverése utáni évek). Céheik ekkor kérték vagy kölcsönözték a privilégiumaikat. Az iparok milyenségét illetően megállapíthatjuk, hogy nem volt különösebb jellegzetessége a zalai mezővárosi iparnak. A mindennapok szükséglete teremthette meg a csizmadia-, a varga-, a takács-, a szabóipar alapját. Szembetűnő a ruházati ipar túlsúlya.

Privilégiumot egyetlen mezővárosi céh, a tapolcai vargáké kapott a királytól 1699-ben, a többi céh más városoktól kérte az articulusokat. A kiadó- vagy kölcsönzőhelyek közül első helyen Pozsonyt kell említenünk; tőle kapták szabályzatukat a szentgróti, a sümegi, a keszthelyi és a türjei takácsok. A másik jelentős kölcsönzőhely Pápa. A keszthelyi szabók, szűcsök és mészárosok kérték a privilégiumot pápai céhtől 1635-ben, 1638-ban és 1679-ben.

A másik jellegzetes vonása a XVII. századi céhalakulásnak a vegyes céhek létrejötte. Szűcsök, kádárok, szíjgyártók mellett lándzsá-, íj-, pajzs- és kopjakészítők, valamint kovácsok alkották a vegyes céheket. A fegyverkészítő mesterek jelenlétét a háborús viszonyokkal magyarázhatjuk.⁸⁴

Közös vonás a XVII. századi céhlevelekben a megerősítés (confirmálás), amely a mezőváros földesurától származott. Hagymási Beregszói István, Szentgrót várkapitánya, „egyben örökös ura” erősítette meg a csizmadia 1640-ben szerzett articulusait, de hozzá fordultak a vegyes céh mesterei is, amikor „igazságos rendtartásokat” kértek Körmenről. Sümeg és Tapolca földesura a veszp-remi püspök volt, s a céhek articulusait ő confirmálta esetenként többször is.⁸⁵

A végvárok melletti mezővárosokban a katonai és a polgári réteg nemcsak gazdasági, hanem társadalmi síkon is közeledett egymáshoz. A házasságkötések azt mutatják, hogy a „vitézlő rend” nem volt zárt rend. A mezővárosi polgársággal sűrű családi szálak fűzték össze a katonákat.⁸⁶ A katonák és a mezővárosi polgárok egymáshoz való közeledése jelentős következményekkel járt a földesuraikkal fennálló viszony terén is. A katonák házat, földet, szőlőt sze-

⁸² Uo. Szecsődi István levele. 1656. júl. 18. — ZmL *Iványi Béla*: Zalaszentgrót története. Kézirat. é. n. 81. o.

⁸³ Uo. 72—73. o. — *Iványi Béla*: Képek Körmend múltjából. Körmend, 1943. 68. s. köv. o. — A sedes judiciaria székhelyét Egerszegről Körmendre helyezik át: ZmL Jegyzőkönyvi másolat, p. 709. (1623.)

⁸⁴ *Lendvai Anna*: Zalai mezővárosok XVII—XIX. századi kézműiparának összehasonlító vizsgálata. Bölcsész-doktori értekezés. Szeged, 1979. 10. s. köv. o.

⁸⁵ Uo. 15—16. o.

⁸⁶ *Ruzsás Lajos*: 1968. 237. o.

reztek, és arra törekedtek, hogy mentességüket a földesúri adó alól ezekre is kiterjesszék. A vétel mellett a házasság és örökösödés révén kezükre kerülő birtokok tovább bonyolították a helyzetet. A mezővárosi polgárok szívesen fogadták ezt, mert örömmel jutottak volna ők is a katonák szabadságának védőpalástja, a földesúrtól való függetlenség alá.⁸⁷

Az antifeudális harc vezetését a gyenge mezővárosi polgárság nem tudta átvenni. Helyette a szabadparaszti katonaelemeknek jutott döntő szerep ezek irányításában.⁸⁸

A társadalmi életnek igen lényeges területe volt ebben az időben az egyházi élet. A végvárak magyar őrsége még az ellenreformáció jelentékeny sikere után, a XVII. század második felében is túlnyomórészt protestáns volt. Református egyházak álltak Zalában Egerszegen, Lentiben, Szentgróton, Szentgyörgyváron, Tihanyban, Vázsonyban; ágostai evangélikus egyházak Szentgróton, Szentgyörgyváron és Vázsonyban.⁸⁹

A katonai és polgári réteg egymáshoz közeledését itt is megfigyelhetjük. Kiskomáromban a kálvinista katonák és a város polgárai külön papot tartottak, a tanítót azonban közösen fizették. Ebből az időből fennmaradt a kiskomáromi református eklézsia anyakönyve, amely már 1624-ben említést tesz az iskoláról.⁹⁰ A polgárok és a katonák együttesen adakoztak egyházi célokra is. Amikor a református egyház sorsa, minden életmegnyilvánulása a nagybirtokhoz volt kötve, ilyen körülmények között jelent meg Magyarországon a kálvini reformáció polgári egyházkormányzati szerve, a presbitérium, mégpedig éppen a dunántúli végvárak melletti mezővárosokban.

Kálvin ugyanis azt tanította, hogy az egyházközsegeket ne a földesúr, és ne is a pap, hanem az egyházközség tagjaiból választott egyházi tanács, a presbitérium vezesse és kormányozza. A presbitérium olyan testület volt, amelyben a mezőváros minden társadalmi rétege — katona, polgár, nemes — képviselthez jutott, és amely — ha igen mérsékelt hatáskörben is — egy-egy mezőváros különböző jogállású elemei felett egyformán ítélkezett, s annak lakói határozatait elfogadták. A város élén álló bíró joghatósága ugyanis nem terjedt ki a katonákra, és esetenként változó mértékben a nemesekre sem.⁹¹

A praesidium azt jelentette, hogy ilyen nevű helyen a polgári közigazgatás és bíraskodás helyébe tisztán katonai lépett. Az ilyen hely közönségének hivatalosan „sereg” a neve; a városbíró és városi jegyző helyébe a seregbíró és seregdeák lépett. Megfelelő számú társsal ezek látták el a közigazgatást és az alsóbb fokú bíraskodást. A seregbírótól a kapitányhoz, onnan pedig a földesúrhoz lehetett fellebbezni. A seregbírót azonban nem az őrség választotta. Csak három személyt javasolhatott a földesúrnak, aki aztán közülük jelölte ki a seregbírót.⁹²

87 Uo. 241. o.

88 *Makkai László*: A reformáció és a szociális mozgalmak Magyarországon. In: *Gyimesi Sándor*: A reformáció és Európa (A Magyar—NDK Történelmi Vegyesbizottság 19. ülészeke.) Világtörténet, 1983/3. 4. o.

89 *Szabó István*: Ellenreformáció a végvárakban 1670—1681. In: *Károlyi Emlékkönyv*. Budapest, 1933. 457., 470. o. — A szentgroti protestánsokra: *Protestáns Egyháztörténeti adattár*, VII. évf. 154. és IX. évf. 87., 94. és 108. o. — A veszprémi protestánsokra: *Thury Etelé*: TT 1905. 13—33. o.

90 *Thury Etelé*: Egyházunk múltja. Dunántúli Protestáns Lap, VIII. évf. 1. sz. Pápa, 1897. jan. 3., 31. o. — *Kotnyek István*: Alsófokú oktatás Zala megyében 1918-ig. Zalai Gyűjtemény, 9. Zalaegerszeg, 1978. 14. o.

91 *Ruzsás Lajos*: i. m. 1968. 239. o. — *Kónya István*: Kálvinizmus és társadalomelmélet. Budapest, 1979. 415—431. o.

92 *Ruzsás Lajos*: 1968. 231. o. — *Varga J. János*: Katonáskodó szerviensek birtokai a XVI—XVII. századi Balatony nagybirtokon. Tsz 1976. 1—2. sz. 102—122. o. — *Uő*: A XVI—XVII. századi katonaság szervezetének kérdései (Különös tekintettel a főúri parancsnokság alatt álló dunántúli katonaságra). In: *Bodó Sándor—Szabó Jolán* (szerk.): Magyarországi végvárak a XVI—XVII. században (Tanulmányok). Studia Agriensia 3. Eger, 1983. 119—133. o. — *Uő*: A főúri szervitorok és a vármegyei nemesség viszonya. In: *Benczédi László* (szerk.): A Thököly-felkelés és kora. Budapest, 1983. 69—71. o.

Keszthely mezőváros polgári közigazgatása is megszűnt, és katonai közigazgatást vezettek be helyette. Az új állapotnak megfelelően a régi — szőlőfürtös keresztel díszített — pecsét helyett új pecsétnyomót használtak, melynek körirata: KESZTHELY SEREGH PÖCSÉTY. A pecsétnyomó belsejében két csillag között ágaskodó kardos oroszlán a török félholdat akarja kettévágni.⁹³

Szentgrót — az 1644. évi statutum szövege szerint — különleges praesidium volt, amely nem kizárólagos katonai igazgatás alatt állt, hanem koordináltan egymással együttműködött a katonai és polgári igazgatás; a várban a katonai, a seregtörvényszék, a hostátban pedig a városi hatóság, polgári törvényszék. Mind a kettő felett állt a földesúr Hagymásy család egy tagja, részint mint a vár örökös főkapitánya, részint pedig mint földesúr. Amikor a szentgróti sereg írásban testületileg, mintegy jogi személyként lépett fel, ilyenkor a sereg írását gyűrűs pecsétjével erősítette meg, melynek körirata: SZENTGROTI SEREGEI. A gyűrű címerpajzsában egy kardot tartó kar látható.⁹⁴

A végvár megtörte a városgazdaság egységét; az összeütközések a polgárság és a katonaság között előadódhattak. E mellett károsult a mezővárosi önkormányzat is; a várkapitányok a polgárok felett gyakran a bírói hatalmat is gyakorolták. Mindezek alapján egyes kutatók úgy vélik, hogy a végváraknak gazdaságilag és jogilag alárendelt mezővárosok fejlődése komolyan megtorpant.⁹⁵

A nagybirtokos osztály — mint ismeretes — a parasztság és a mezővárosi polgárság árutermelését a XVII. században visszaszorította, a városok fejlődését pedig gazdasági és jogi téren is fojtogatta.⁹⁶ A törökkel szemben kiépített végvárvonal, az állandósult háborús állapotok, az egységes központi hatalom hiánya a földesúri politika korlátlan érvényesülését viszont egy időre megállították, feltartóztatták. A király kezére került várak melletti mezővárosok lakóitól földesuraik termény- és munkajáradékot nemigen hajthattak be, bírói hatalmuk pedig a várkapitányok kezébe került. Annak a törekvésnek, hogy a mezővárosok lakói jogait a földesuraikkal szemben tágítsák, vagy annak igáját nyakukról lerázzák, a mezővárosok falai közé betelepült „vitézli rend” lett zászlóvivőjévé. E „vitézli rend” földet művelve, bort termelve, kereskedve, esetleg ipart űzve — mint láttuk — gazdaságilag, házasság és rokonság révén társadalmilag összefonódott a végvárak melletti mezővárosok polgáraival.

Miután a török megszállás alá került Duna menti és dunántúli mezővárosok — elsősorban a tizenöt éves háború következményeként — a XVII. század elején visszaestek, vagy egészen tönkrementek, szerepüket a végvári rendszer királyi várai mellett levő mezővárosok — főleg Győr, Veszprém és némileg Kiskomárom — vették át. Ezeknek a mezővárosoknak a fejlődése és kereskedelmi funkciója a XVII. század elejétől a század második feléig tovább tartott. A nyugat-európai városfejlődéstől való elkanyarodás itt csak a török kiűzése, illetve a Rákóczi-szabadságharc leverése után, a XVIII. század folyamán következett be.⁹⁷

Ezért mondhatta később Kenyeres László egerszegi lakos 1758-ban — amiért le is csukták —, amikor a városiak felpanaszolták, hogy „az elejek ezen jószá-

93 *Sági Károly—Iványi Béla—Péczy Piroška*: Keszthely. A Veszprém megyei Tanács Idegenforgalmi Hivatalának kiadványa, 8. sz. é. n. 45—46. o.

94 *ZmL Irányi Béla*: Zalaszentgrót története. Kézirat. é. n. 58., 62. o. — A végbeliek közösségi életéről: *Takáts Sándor*: A magyar gyalogság megalakulása. Budapest, 1908. 48—50. o.

95 *Gyimesi Sándor*: Magyar gazdaságtörténet. I/1. rész (1848-ig). Kézirat gyanánt. Budapest, 1972. 105—106. o.

96 *Pach Zsigmond Pál*: i. m. 1963. 55., 73. o., továbbá a II., IV—V. fejezetben, passim.

97 *Ruzsás Lajos*: Városi fejlődés a Dunántúlon a XVI—XVII. században. Szigetvári Emlékkönyv. Szigetvár 1566. évi ostromának 400. évfordulójára. Szerk.: *Ruzsás Lajos*. Budapest, 1966. 199—237. o. — *Kubinyi András*: A városi fejlődés kérdéseiről. Sz. 1965. 3. sz. 514., 518., 520. o.

gokért a törökön sok véreket ontották”, hogy „most is jobb volna, ha a török bírna”.⁹⁸

A Wesselényi-féle főúri szervezkedés kiváló ürügyet szolgáltatott arra, hogy I. Lipót császár kísérletet tegyen a nyílt abszolutizmus bevezetésére. A bécsi kormány a rendi felkelés leverése után elhatározta, hogy a számára megbízhatatlan végvári katonaságot külföldi (német birodalmi, horvát stb.) ezredekkel cserélje fel, s a végvárak hazai katonaságának nagy részét elbocsátja szolgálatából. 1671. december 22-én kelt Lipót pátense, amellyel a szolgálatban álló mintegy 11 ezer főnyi magyar katonaságból mintegy 8 ezer fő elbocsátását rendelte el a végvárakból.⁹⁹

Hogy a hadi nép számáról és beosztásáról Zala megyében világos áttekintést szerezhessünk, közöljük a Kanizsával szemben levő, s a balatoni végházak magyar haderejének összeírását a reductio előtt és után.¹⁰⁰

Végházak	reductio előtt				reductio után	
	huszár	hajdú	tüzér	rendkívüli	huszár	hajdú
<i>Kanizsai végházak:</i>						
1. Eggerszeg	300	150	4	5	150	100
2. Pölöske	30	70	1	—	?	?
3. Egervár	25	50	1	—	?	?
4. Lövő	46	42	—	—	30	15
5. Zalavár	15	100	—	1	25	50
6. Szentgyörgyvár	25	40	—	—	—	15
7. Wöhr (!)	16	20	—	—	—	15
8. Lenti	100	100	—	2	100	50
9. Szécsisziget	50	100	1	—	30	40
10. Alsólimpach	50	50	—	—	—	15
11. Kányavár	—	15	—	—	—	15
12. Muraköz (Légrád)	50	200	—	—	50	80
13. Körmend	150	100	—	—	?	?
14. A bán népe	?	?	—	—	100	80
<i>Összesen</i>	882	1087	7	8	485	475
<i>Balatoni végházak:</i>						
1. Keszthely	100	100	1	1	50	40
2. Tihany	20	50	1	1	15	30
3. Vázsony	40	74	2	1	25	30
4. Szigliget	10	25	—	—	5	20
5. Csobánc	20	25	—	—	5	20
<i>Összesen</i>	190	274	4	3	100	140

98 ZmL Processus Sedium Dominalium. Fasc. 3. Nr. 15. — *Szántó Imre*: 1960. 310. o.

99 A Kanizsával szemben levő végházak hadi népe 1652-ben 2733 volt. Lásd *Takáts Sándor*: Kísérletek a magyar haderő felosztására 1671—1702. In: *Magyar küzdelmek*. Budapest, é. n. 198—199. o. és Sz 1904. 10—12. o. — *Takáts Sándor*: A magyar erősségek. In: *Rajzok a török világból*. II. Budapest, 1915. 126. o. — *Benczédi László*: Rendség, abszolutizmus és centralizáció a XVII. század végi Magyarországon (1664—1685). Értekezések a történeti tudományok köréből 91. sz. Budapest, 1980. 58. o.

100 *Takáts Sándor*: Sz 1904. 115—116. 118. o.

Az egykorú források egyöntetűen a végvári élet hanyatlásáról adnak számot. A Kanizsával szemben levő végházak területén a kanizsai pasa alatt 5400 török állott, a Kanizsával szemben levő 16 magyar végházban pedig a reductio után mindössze 800 ember volt. S ennek a 800 embernek kellett védenie Stájerországot, Alsó-Ausztria egy részét; ezeknek kellett a Drávától a Balatonig, majd innen a Rábáig az összeköttetést fenntartaniok.

A reductio végrehajtása után a megcsappant hadi néppel nem lehetett a Kanizsa várából két-háromezer emberrel kiinduló portyákat megakadályozni. A régi harcedzett huszárok elbocsátásával a török vérszemet kapott, s a behódolást oly merészen kezdte üzni, hogy a legrosszabbtól lehetett tartani.¹⁰¹ A szentgróti és a béri vitézlő rend írta 1676-ban Batthyáynak: „Botokkal s csaknem mezítelenül kölletik ő felsége kapuit őriznünk. Csak az egy élő Isten az, ki még eddig az pogánságnak csalárdságát meggátolta”.¹⁰²

A kuruc mozgalom gyengítése céljából, majd a fölszabadító háborúk során a császári hadfogatás nem idegenkedett a magyar katonaság szaporításától. Így már 1681-ben a Kanizsa körül fekvő végházak hadi népét 1092 huszárban és 1467 hajdúban állapította meg. Az 1682. július 9-i rendelet alapján a Hadi-tanács még 892 huszárt és 1167 hajdút helyezett ide, s így ezekben a végházakban az 1683. év elején a reductionalis ezer ember helyett már 3059 vitéz szolgált.

Azt nem tudjuk, hogy az előirányzott számból mennyit hoztak össze, de annyi bizonyos, hogy a Zala megyei végházak újból benépesültek. Az 1695. évi kimutatás szerint a Kanizsa körül fekvő végházakban 1092 huszár és 1367 hajdú volt, a balatoni öt kis végházban pedig 190 huszár és 274 hajdú.¹⁰³

A Habsburg-kormányzatnak a végváriak ellen intézett támadásával egyidejűleg megindult a földesúri törekvés is e társadalmi réteg katonaszabadságának felszámolására. A földesurak igyekeztek őket az adózó jobbgátságba visszakényszeríteni. Bár a végváriak az egész XVII. századon át harcban álltak egykori magánföldesuraikkal, szolgálatmentességüket — néhány kivételtől eltekintve — a század végéig fenn tudták tartani. A kapornaki katonaság az 1676-i egyezés alapján korábban használt szántóföldjeit továbbra is dézsma nélkül bírhatta, de a pusztahelyek, a szőlők és az újonnan felfogott területek, valamint a sertések után már dézsmát kellett adniuk, és kötelesek voltak a helybeli apátnak karhatalmat nyújtani, s az apátság pusztáinak betelepítésében segédkezni.¹⁰⁴

A Habsburg-kormányzatnak a végváriak ellen intézett tevékenysége és a földesurak alávetési törekvése szoros kapcsolatban jelentkezett a katolikus ellenreformáció fellépésével.¹⁰⁵ I. Lipót császár 1677. október 26-án megparancsolta, hogy az egerszegi, szentgróti, keszthelyi, körmendi és tihanyi lovas és gyalogos katonák kötelesek a veszprémi püspöknek földjeik után tizedet adni.¹⁰⁶

I. Lipót császár a győri főkapitányságban Tihanyban, Vázsonyban, Pápán, Komáromban, Veszprémben és Győrött a helvét és ágostai evangélikus vallásfelekezetnek templomépítési engedélyt adott, melyet a rendek 1681-ben a 26.

101 *Merényi Lajos*: A végek magyar őrhada 1670 után. HK 1899. 401—402. o.

102 *Takács Sándor*: Az igazi szegénylegények. In: Művelődéstörténeti tanulmányok a XVI—XVII. századból. Budapest, 1961. 40. o.

103 OL Batthyány család lt. Missil. 33 089. Nagy Ferenc egerszegi kapitány Batthyány Ádámnak 1686. júl. 4. — Egy 1703-ból származó, aláírás nélküli kimutatás szerint a komáromi, győri és kanizsai kapitánysághoz tartozó várakban (Kanizsa kivételével) összesen 4782 katonáskodó volt. Lásd *Bánkúti Imre*: A kurucok első dunántúli hadjárata (1704. január—április). Budapest, 1975. 87. o., 16. sz. jegyzet. — *Takács Sándor*: Sz 1904. 223. o.

104 *Nagyfalusi Lajos*: II. 1942. 65—66. o. — *Varga János*: 1969. 304—305. o.

105 *Füßy Tamás*: A zalavári apátság története. Budapest, 1902. 218. o.

106 VKOM Dec. Ep. et Cap. 25. 1667. Epp.

tc.-ben be is cikkelyeztek.¹⁰⁷ De a császár 1701-ben a protestáns vallás nyilvános gyakorlatának jogát az articularis véghelyektől megvonta. A katolikus püspökök — különösen a Rákóczi-szabadságharc után — sort kerítettek a vég helyi templomok és iskolák katonai segítséggel történő elvételére vagy lerombolására. Az ellenreformációval kapcsolatban meginduló katolikus restauráció teljes kifejlődése csak a XVIII. században, a végvári élet megszűnése után következett be.¹⁰⁸

1690. április 13-án — 90 évi török uralom után — lehullott a félholdas zászló a Batthyány II. Ádám dunántúli főkapitány és Zichy István által körülvárt Kanizsa ormairól is.¹⁰⁹ Az átvonuló császári és a kivonuló török csapatok útját azonban mindenütt felperzselt falvak jelezték. A korabeli összeírásokban a legtöbb délzalai település pusztaként szerepel. „... az szegénység mind elfutott a nagy adó elől, ki Murán túl ment, kik az erdőben bujdosnak”.¹¹⁰

A török kiverése után készült első adóösszeírások arról tanúskodnak, hogy a lakosság ott maradt meg nagyobb számban, ahol vár állott.¹¹¹ Az 1696. évi portális összeírás a Zala megyei presidialis mezővárosok lakosságát két kategóriában (a nemesek számát csak kivételesen) tünteti fel:¹¹²

Járás (Végházak)	katonák (milités stipendiárii)	szabadosok (libertini)
I. <i>Füredi—lapolcai járás</i> (Tihany, Csobánc, Szigliget)	128	47
II. <i>Szántói járás</i> (Keszthely, Zalavár, Szentgyörgyvár, Szentgrót)	234	212
III. <i>Kapornaki járás</i> (Zalabér, Kapornak, Kemend)	91	64
IV. <i>Zalaegerszegi járás</i> (Egerszeg, Lövő, Szécsisziget, Kányavár)	368	11
<i>Összesen</i>	821	334

A török veszélytől megszabadult Zala megyében a katonaparasztkok elvesztették több évtizedes funkciójuk alapvető okát, azt a tényt, hogy a Szaláságot a török rabló portyáival szemben állandóan védeni kellett.¹¹³ Megszűnt a katonaparasztságot létrehozó legfőbb ok: az olcsó és tömeges fegyveres erő fenntartásának szükségessége. Miután elmúlt az az idő, amikor az egész vidéken még a szőlőket is csak „fegyver alatt” lehetett munkálni, a várak birtokába visszajutott világi és egyházi földesurak mindent elkövettek, hogy a szabad katonaparaszti lét keservesen kiharcolt vívmányait megsemmisítsék.

A katonaparasztkok visszaszorítása a jobbágysorba meglehetősen általános tö-

107 *Németh Gábor*: Nagy-Vázsony történetéből. Veszprém, 1901. 131—132. o. — Magyar Törvénytár 1657—1740. évi törvénycikkek. Budapest, 1900. 286—287. o. — *Fehér Ede*: Művelődéstörténeti körkép I. Lipót törvényeiben. Szeged, 1927. 30. o.

108 *Szabó István*: i. m. 1933. 457. — *Marczali Henrik*: Magyarország története III. Károlytól a bécsi congresszusig (1711—1815). In: *Szilágyi Sándor* (szerk.): A magyar nemzet története. VIII. Budapest, 1898. 116. o.

109 *Kardos Imre*: A török sereg átvonulása Magyarországon 1683-ban. HK 1896. 346—347. o. — *Thaly Kálmán*: Az 1683-iki táborozás történetéhez. (Gr. Batthyány Kristóf és Adám dunántúli tábornokok levelezéseiből). TT 1887. 123., 305—306. o. — *K. J.*: Kanizsa hadi felszerelése a töröktől való visszavétele után. HK 1891. 422. o.

110 OL Batthyány család lt. Missil. 18 485. Tar József levele Egerszegről Batthyány Kristófhhoz. 1684. júl. 4. — *Kölnyek István*: 1978. 15. o.

111 *Degré Alajos*: 1964. 259. o. — Vö. *Sinkovics István*: Élő és halott falvak. A gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve. Budapest, 1934. IV. évf. 268—276. o.

112 OL Dicalis conscriptio Comitatus Zaladiensis. Liber XLV. Tom. LIV. 54. (1696) p. 764—766. — *Bakács István*: A dicalis összeírások. In: *Kovacsics József* (szerk.): A történeti statisztika forrásai. Budapest, 1957. 76—81. o.

113 Vö. *N. Kiss István*: HK 1983. 3. sz. 350., 352. o.

rekvés volt, de hosszan elhúzódott, és nem járt mindenütt azonnali sikerrel. Maguk a végvárok a XVIII. század első éveiben bekövetkező megszüntetésig fennálltak ugyan, sőt némelyek — mint pl. Lendva, Lenti, Szécsisziget, Szentgrót — egyideig változatlanul a szökevény jobbágyok menedékhelyei maradtak, lakóinak katonai funkciójára azonban többé már nem volt szükség.

A lendvai és lenti jószágok igazgatói 1691-ben arról írtak, hogy az uradalmak területéről „sokan szoknek Lindvára, Lentiben és Szécsi Szigetben, onnan bírnák magok földeit, rétjeit és szöllejét, és az Uraságnak tőle nem adóznak”, ezért „módot költetik találni, hogy vagy azon elszökött s katonává vagy hajdúvá lött polgárság előbbeni fundusra szállíttassék, vagy mivel adózni és szolgálni nem akar, az földek, rétek és szőlők foglaltassanak el tőlük, nem lévén méltó, hogy a ki az Uraságnak szolgálni nem akar, hogy annak javait éllye”.¹¹⁴

Minél inkább közeledett a fölszabadító háború vége, annál inkább előtérbe került ismét a régi gondolat, hogy a magyar katonaságot a végházakból elbocsássák. 1699-ben megkezdődött a magyarországi várak lerombolása, s a magyar (és horvát) végvári vitézek szélnek eresztése. I. Lipót császár 1701. november 9-én megszüntette a magyar katonáktól őrzött végházakat. A lerontandó várakat hat csoportba osztották. Minden csoporthoz egy mérnököt és egy német várparancsnokot rendeltek a robbantások és a rombolás vezetésére. Schenkendorf Kristóf ezredes nagykanizsai parancsnok 1702. január 26-án a császár utasításából az Udvari Haditanácstól parancsot kapott, hogy Magyarországon több erődöt, név szerint Kanizsát, Zalavárt és Körmentet, „melyek csak rablótöbbszkekül szolgálhatnának”, vettessen szét.¹¹⁵

Igy került sor 1702 tavaszán a legtöbb Zala megyei, köztük az öt kisebb battoni végház — Keszthely, Tihany, Vázsony, Szigliget és Csobánc — lerontására.¹¹⁶ A magas dombon álló sümegi várat a Rákóczi-szabadságharc után német zsoldos katonák lakták, de kb. 1726-ban a várból minden felszerelést elszállítottak, a katonákat a győri várba helyezték át; azóta a vár lakhatásra alkalmatlan és elhagyott volt.¹¹⁷ A Zala folyó mocsarai között (intra paludem Szala) fekvő szentgyörgyvári kastélyból (castellum) Kanizsa ostroma (1690) után a katonák kiköltöztek, s attól az időtől fogva alapjaiban rommá vált.¹¹⁸ Szentgrót vára, ha nem is mint erőd, de mint lakás — Kanizsa visszaszerzője, Batthyány II. Ádám tulajdonában — továbbra is használatban maradt.¹¹⁹

Mi lett a vitézlo rend, továbbá a félig katonának, félig parasztnak számító hajdúság sorsa Zala megyében?

Miután a Habsburg-hatalom lerontotta az ellenállásra lehetőséget nyújtó várakat, az elbocsátott végvári katonaság nagy számban vált nincstelenné, minden létalapjától megfosztottá. A „Csobánc vára alatt való városbeli szegény lakosok” könyörgő levelükben a századfordulón előadták: „... ebben az nyomorult helyben többen vagyunk, az kiknek semmi nemű igassága nincsen, sem rétye, sem szántó földje, az miből tudná magát táplálni, az nagy éhség miatt immár szintén meg is kevesedtünk”.¹²⁰ Perlak oppidumban a „szabados”

114 Varga János: 1969. 305. o.

115 ZmL Portalis-Regnicolaris Conscriptio I. Comitatus Zaladiensis de Anno 1720. Oppidum privilegiatum Kanisa. „Hic Oppidum Privilegiatum paludibus circum cinctum, in quo antea fortalimum munitissimum natura existebat, sed eo demolito a diversae nationis populo incolitur”. — *Holorics Flórián*. Mi minden kellett Kanizsa várának lerombolásához? Műemlékvédelem, XIII. évf. 1969. 160—161. o.

116 Füssy Tamás: 1902. 218. o.

117 ZmL Conscriptioes universales. 4. csomó. 1703. és 1730. évi összeírások.

118 Uo.

119 ZmL Irányi Béla: Zalaszentgrót története. Kézirat. é. n. 16. o. — Vándor László: 1978.

120 ZmL Közgy. iratok, Fasc. 28. Nr. 440. — Uo. Acta congregationalis 1673—1699. é. n. (1686—1703 között).

katonaparasztok 1720 előtt „sokkal többen voltak, de mióta a törökökkel jó-tékony békét kötöttünk, azoknak nagy része Horvátországba, vagy más vidékre kivándorolt”, feltehetően az újonnan szervezett császári katonai Határőrvidékre.¹²¹

A végvári társadalom nem tudott beleilleszkedni a feudális világba, nem törődött bele, hogy generációkkal szerzett jogait elveszítse. A szélnek eresztett szegénylegények, kóborló katonák, csavargó hajdúk egy része földönfutóvá, rablóvá, zsivánná züllött; nem akart visszatérni falujába a szolgabíró és a földesúr igája alá, hanem kivonult a hegyekbe, erdőségekbe, s ott valóban rablóként viselkedett.¹²² De az elbocsátott végvári katonaság jelentős részének a nagy munkaerőhiány következtében sikerült megélhetést találnia. A volt fegyverviselő végvári katonaság zömében bekapcsolódott a termelőmunkába, ami eleinte a jobbágyságénál kedvezőbb körülmények közt történt.

Azok a települések, amelyek Zala megyében a török uralom idején végvár szerepét töltötték be, a hűdítők kiverése után egy ideig még meg tudták őrizni szabad státusukat. A jobbágyokat sújtó állami adó és a földesurat illető robot, természetbeni adó, ajándék és pénzzadó helyett egy összegű árendát fizettek. A volt katonaparasztból nem lett azonnal jobbágy; a katonai kötelezettség eltűnése után is jórészt megőrizte korábbi gazdasági—társadalmi kiváltságait. Az összeírók minden esetben hangsúlyozták, hogy mentességük alapja a korábbi katonai szolgálata.¹²³

A végvári katonák jelentős része költözési szabadságának biztosítása mellett szolgálata helyén lépett át a vitélző rendből a szabadmenetelű árendás-taksás rusticusok, esetleg némi kiváltsággal felruházott oppidanusok közé. Akadt olyan végvár is, amelynek lakói a végvári rendszer megszüntetése után egy ideig még a hajdútelepek kötelezettségeihez hasonló módon adóztak a földesúrnak. Csobánc egykori katonái az 1710-es években sem fizettek árendát vagy cenzust, teljesítettek robotot, „hanem lóval vagy levéllel, a hová kívántatik, tartoznak szolgálni”.¹²⁴

A keszthelyi hajdúkat a Pethő-család a róluk elnevezett Hajdú utcában telepítette. Az 1696. évi portális összeírás Keszthely mezővárosban a nemeseken kívül 70 hajdút (milités stipendiarii) és 198 szabadost (libertini) tüntet fel. (Ugyanakkor Keszthely-Polgárvároson 30 jobbágyot és 10 zsellért írtak össze.)¹²⁵ Mások odahagyták a végvárakat, s a környező falvak valamelyikében szálltak telekre. Az 1732-ben megtelepült alsópáhoki lakosok legnagyobb része a szomszédos Szentgyörgyvárból, Keszthelyről és Zalavárból költözött át; olyan vár körül letelepített egykori szegény végvári katonák, szabad költözésű libertinusok, zsellércsaládok, akik aztán a veszprémi püspökség páhoki fundusán jutottak jobbágytelekhez.¹²⁶

Akik kevesen Zalavárott mégis megmaradtak, 1703-ban a vármegyénél panasztartották, hogy „ennek előtte való esztendőben mentek közülünk negyven ember, mind ezen az negyven emberen kívül is most is több ment el tiznél... mert az helünk is szűk, marhát nem tarthatunk, az portio is nagy rajtnok, sem nem élhetünk rajta, sem nem porciózhatunk, kapánkkal, csépünkkel nagy nyo-

121 OL Archivum Regnicolare Lad. KK Nr. 8. Fasc. 5. Conscriptio inelyti comitatus Szaladiensis, 1720. Perlak oppidum. — *N. Kiss István*: HK 1983. 3. sz. 350.

122 *Esze Tamás*: A szegénylegények énekei. Irodalomtörténeti Közlemények. LVII. évf. (1953) 1—4. sz. 5—6. o. — *Kropf Lajos*: Clements Simon utazása hazánkban 1715-ben. TSz 1921. 118—142. o.

123 ZmL Conscriptio Comitatus Szaladiensis 1715. Oppidum Tihany. (p. 361—362.) „Oppidi hujus Incolae sunt omnes libertini et arendatii tempore belli Turceici praedecessores, imo illorum etiam aliqui pro stipendio armis servire soliti...”

124 *Varga János*: 1969. 307. o.

125 OL Dicalis conscriptio Comitatus Zaladiensis. Liber XLV. Tom. LIV. 54., p. 679—680.

126 ZmL 1730. évi conscriptio. Szentgyörgyvár. — *Szántó Imre*: Egy dunántúli falu, Alsópáhok története. Budapest, 1960. 96—97. o.

morúsággal keressük kenyereinket”.¹²⁷ Az elszéledt végváriak igen gyakran olyan jobbágyközségekben telepedtek le, ahol más társadalmi állapotú népelemekkel kellett együtt élni, így nem tudtak önálló közigazgatási egységet alkotni.

Nagyon tanulságos e kiváltságolt helyek további sorsának nyomon követése. Esterházy Pál herceg 1702. május 17-én megparancsolta lendvai tiszttartójának, hogy „Lenti és lendvai praesidiariusok, minthogy a praesidiumok tolláltattak (megszűntek), nem akarjuk, hogy az előbbeni szabadságukban megmaradjanak”.¹²⁸

Széchenyi Pál veszprémi püspök 1703. február 5-én kötött szerződést az egerszegiekkel. A püspök kötelezte őket terményeikből az „igaz dézsma” megadására, levélhordozásra, „és midőn kívántatik — egy hónapig hópénz nélkül a püspök bandériumában — fegyverrel is szolgálni”. A korcsma Szent Mihály-naptól Szent György-napig a városé, a vérhatalmi jog (jus gladii) viszont a püspöké.¹²⁹

A presidialis mezővárosok egykori zsabod hajdú lakosságát az a veszély fenyegette, hogy visszavetik jobbágyi kötöttségeik közé. Ezekután természetesen tartjuk, hogy a Dunántúlon a szabadságukban háborgatott, jobbágyi sors előtt álló volt végbeliek váltak a Rákóczi-szabadságharcban a nemzeti ellenállás kovászaivá, a kurucság útegyengetőivé. A zalai vidéken, Sümeg, Keszthely környékén mindenütt megtaláljuk az elbocsátott végbeliek lerongyolódott katonanépségét, akik a szabadságharc megindulásával egyidőben lelkesen sorakoztak fel Rákóczi zászlaja alá. A kiváltságait elveszített hajdúkból elevenen élt kiváltságaik megújításának a vágya. A Rákóczi-szabadságharc idején a lecsüllyedt hajdúk előtt megcsillant a régi szabadság visszaállításának lehetősége.¹³⁰ „Megérdemelnék — írja Esze Tamás, a Rákóczi-kor kiváló ismerője —, hogy sorsukkal, sérelmeikkel, ellenállásukkal és a felkelés érdekében végzett hasznos szolgálataikkal is foglalkozunk olyan részletesen, mint a tiszántúli szegénylegényekével.”¹³¹

A Dunántúlon 1703 végén kibontakozott népmozgalom nyomása alatt kuruccá lett megyei nemesség hívására Károlyi Sándor 5000 főnyi sereggel 1704. január 11-én kelt át a Duna jegén. A kuruc sereg közeledtének hírére mindenütt fegyvert fogott és csatlakozott Károlyihoz a dunántúli nép és a nemesség nagy része. A meglehetősen nagyszámú dunántúli kuruc sereg a volt végvári vitézekből és egyéb katonáskodó elemekből rekrutálódott. A Zala megyei volt végváriak, hajdúk Tihanyból, Sümegről, Tapolcáról, Egerszegről, Zalavárról szintén beálltak a kuruc zászlók alá. Bakács Lukács a Keszthely környéki végváriakat gyűjtötte maga köré.¹³²

A régi végvári vitézek — e régi kipróbált katonák — megnyerése nagy segítséget jelentett a kuruc csapatoknak. Február végére néhány vár kivételével az egész Dunántúl felszabadult a Habsburg iga alól. De a kuruc parancsnokok

127 ZmL Acta Congregationalia, 1703. — Egy 1700-ban kelt összeírás szerint a Zala folyó közepén fekvő zalavári várban már nem lakott senki, a Zalán innen a mocsáron kívül lakik még vagy 20 hajdú. Lásd OL U et C 5426. — 1700. dec. 24. Cseh István Zala megyei szolgabíró járásában lévő helységek összeírása. Id. *Irdányi Béla*: 1960. 179. o.

128 OL Esterházy hg. lt. P 108. Rep. 38. f. G. nr. 344. Esterházy Pál alsólendvai tiszttartójának, Gludovacs Mátyásnak. Kismarton, 1702. május 17.

129 ZmL Processus Sedium Doinalium. Fasc. 3. Nr. 15. — Uo. Urb. mellékletek. Egerszeg, 1768. Responsa ad Novem Puncta. „Urbarium nem volt — vallották az egerszegiek 1768-ban —, 1713-ig az uraság mellett csak fegyverrel szolgáltak”.

130 *Köpeczi Béla* — *R. Várkonyi Ágnes*: II. Rákóczi Ferenc. Második, átdolgozott és bővített kiadás. Budapest, 1976. 145—147. o.

131 *Esze Tamás*: Kuruc vitézek folyamodványai 1703—1710. Budapest, 1955. 33. o.

132 *Bánkúti Imre*: 1975. 87. o.

(Károlyi Sándor és Forgách Simon) tehetetlensége következtében az év elején felszabadított Dunántúl hamarosan elveszett.¹³³

A tihanyi félsziget népének egy része a kuruc fegyverzaj közeledtére szétfuttott, s Reyser apátnak 1704 júniusában kéréssel, fenyegetéssel kellett őket visszatérésre biztatni. A régi tihanyi katonáskodó nép, a szélnek eresztett végbeli had azonban tüstént felcsapott kurucnak. Azon a címen, hogy az ország szabadságáért fogtak fegyvert, megtagadták a földesúri szolgálatokat, lefoglalták az apátság haszonvételeit, prédikátorukat és annak családját a monostorban helyezték el, magát az apátot pedig halálra keresték, majd karddal támadva ellene, az apátságból ki is űzték.¹³⁴

A tihanyiak úgy vélték, hogy elérkezett számukra a teljes szabadság ideje; megszabadultak minden kötöttségtől és kötelezettségtől. Itt is az a veszély mutatkozott meg eleinte, hogy a Habsburg-iga lerázására indított nemzeti küzdelem földesürellelen jobbágyfelkelésbe csap át, s ezzel össze is omlik a jobbágy-nemesi összefogásra épülő szabadságharc.

Rákóczi mindjárt a szabadságharc kezdetén két fontos intézkedést tett a katonáskodó jobbágyok jogi helyzetének szabályozására; szabályozta a jobbágykatonák házanépének kötelességeit a földesúri és a közterhek tekintetében, s összeíratta a hadbament jobbágyokat. A fejedelem 1703. szeptember 28-án Vetésnél kiadott pátense szerint „a fegyvert fogó, igaz magyarságát mutató, fegyverével országunkat, a nemes hazát oltalmazó” kuruc, „akinek csak felesége gyermekeivel lakik házánál”, mentesül mindenféle pénz- és természetbeni közteherrel, csupán a vármegyékre kivetett élelemszolgáltatáshoz kell hozzájárulnia. Az egy kenyéren levők csak annyi kedvezményt kaptak, hogy szekerezéssel őket sem lehet terhelni. A jobbágykatonák háza, ha „csak felesége vagyon otthon”, a földesúrnak „semmi szolgálattal nem tartozik”.¹³⁵

A vetési pátens rendelkezései azonban sem a vitézeket, sem pedig a földesurakat nem elégitették ki. Az egykori végvári katonákban — de a jobbágyokban is — a török korban kiharcolt szabadság megtartására irányuló törekvések éltek. A Rákóczi-szabadságharc korában oly nagy tömegeket mozgósító katonaszabadság történelmi gyökereit a Dunántúlon „a végváriak szabadságában” kell keresnünk.¹³⁶

A tihanyiak — Reyser apát visszaemlékezése szerint — még a török időkben, mikor az apátok távol voltak, hozzászórtak ahhoz, hogy nekik minden szabad, maguknak foglaltak le mindent, s azon a címen, hogy ők végházban laknak, arra is engedélyt szereztek maguknak, hogy kálvinista prédikátort tartsanak. S most ők is a régi szabadság igényével szálltak harcba apát-földesuruk ellen; fittyet hánytak az 1703-ban rájuk kényszerített szerződésnek, nem engedelmeskedtek az apátnak, és úgyszólván minden szolgálatot megtagadtak.¹³⁷

A menekülni kényszerült tihanyi apát a labanc csapatok védelmére bízta magát, s Fehérvárott nyert fegyveres segítséggel tért vissza a félszigetre. A vitézek kapitányát elűzte, és protestáns vallásukban is üldözte őket. Azután német katonai segédlettel rákényszerítette őket a robot, árrenda, dézsma és hegyvám megadására. A tihanyiakat térden állva eskette fel a császár hűségére.¹³⁸

Amint azonban a Dunántúl Bottyán János diadalmas hadjárata révén ismét

¹³³ *Várkonyi Ágnes*: A Dunántúl felszabadítása 1705-ben. Sz. 1952. 2. sz. 413. o. — *Uő*: Vak Bottyán. Budapest, 1951. 32—33. o.

¹³⁴ *Sörös Pongrác*: A tihanyi apátság története. II. Budapest, 1911. 37., 297—298. o. — *Varga János*: 1969. 306. o.

¹³⁵ *Eze Tamás*: 1955. 15—16. o.

¹³⁶ *Benczédi László*: HK 1966. 825. o.

¹³⁷ *Sörös Pongrác*: II. 1911. 301. o.

¹³⁸ *Uo.* 300—301. o.

a kurucok kezére került, Reyser tihanyi apát helyzete megint veszedelmessé kezdett válni. Bírószágot kért, hogy tisztázza magát a „labanckodás” vádjá alól. Rákóczi Esterházy Antal és Csáky István grófot küldte ki az ügy megvizsgálására. Mivel azonban az általuk hozott határozatot Esterházy távolléte miatt nem lehetett végrehajtani, az apát Bottyán Jánost kérte meg kívánságai támogatására. Bottyán meghagyta a tihanyiaknak, hogy a tizedet adják meg az apátnak. A tihanyiak azonban nemcsak a tizedtől, hanem még az árendától is megszabadulni igyekeztek. Az apát — írják Bercsényi Miklósnak — „nagy és szokatlan insolentiát követvén rajtunk, árendát és dézsmát kíván tőlünk, a melyet soha a memoria hominum (emberemlékezet óta) nem adtunk”.¹³⁹

Bercsényi védelmébe fogadta a tihanyiakat, és ismét bírói útra terelte ügyüket. Ekkor az apát egyik szerzetesét, Turnay Ágostot magához a fejedelemhez menesztette, aki 1706. március 6-án Egerben adta át Rákóczinak az apát folyamodványát. Ebben Reyser felajánlotta, hogy a háborús időre elengedi a fegyverben szolgálók évi adóját, s a házaik után teljesítendő munkát, viszont körmöszakadtáig ragaszkodott ahhoz, hogy még azok a tihanyiak is adjanak földjeik és szőlejek után tizedet, akik hadi szolgálatot teljesítenek. Rákóczi a tizedet olyan tehernek tartotta, amelyet a földesúr nem vehet meg, s azért úgy döntött, hogy „míg a háború tart, nem kényszerítheti a praesidiariusokat (végbeli katonákat) minden adózásra, hanem csak ennek utána”.¹⁴⁰

De a katonáskodó tihanyiak annyiban túlméntek a vetési pátensen, hogy — míg az nem tartalmazott a jövőre vonatkozó ígéretet — ők arról akarták magukat „bizonyossá tenni”, hogy a szabadság nemcsak a hadakozás idejére szól, hanem azon túl is osztályrészüik lesz hajdúszabadság formájában. Mivel a fejedelem említett határozatában nem találtak elég biztosítékot arra vonatkozólag, hogy a földesúri szolgálatokat elhagyhatják, Forgách Simon grófhoz fordultak, aki 1706. április 27-én a következőkben vette védelmébe a tihanyiakat: „... esvén értésemre a Tihanyon lakozó lovas és gyalogos vitézlő rendnek privilegiumok ellen sokféle adóztatásokkal, jobbágyi robotoltatásokkal, vagyis munkatételekkel némelyek által való aggrávitások (terheltetések), mivel az nem kevésbé ellenkezik a felvett igaz magyar ügy ellen, a melybe tudni illik a vég helybeliek szabadsága is befoglaltatik, arra nézve manuteneáltatván (megtartván) azon említett Tihanyban lakozó lovas és gyalogos vitézlő rendek közönségesen mindazon szabadságokban, valamelyekkel éltenek akkor, a midőn a török ellen végház volt Tihany vára”.¹⁴¹

A nyugalom azonban korántsem következett be, sőt még csak növekedtek az ellentétek az apát és a tihanyiak között. Az apát panaszkodott, hogy a tihanyiak különböző sérelmeket követnek el vele szemben; embereit, sőt szerzeteseit is bántalmazták, őt magát halálra keresik, borát, szénáját elhordják, kaszáló helyeit élik, s ha mindezek ellen tiltakozik, a katonáskodó nép azzal válaszol: a félsziget az övék!

Rákóczi nem tudott eléggé élni a felkelő nép kezdeti lelkesedésével, s nem követett el mindent a lelkesedés ébrentartására. Midőn Esterházy Antal 1708 januárjában Sümegre összehívta a dunántúli rendek kerületi gyűlését, a nemesség már követelte az engedélyük nélkül katonának állt jobbágyok lefegyverzését, és uraiknak visszaadását, továbbá a még katonáskodó jobbágyok ott-hon maradt családtagjaitól az összes úrbéri szolgáltatásokat. A nemesség uralma jobbágyai felett országszerte megerősödött. Mire a katonáskodó jobbágyok

139 Uo. 298. o.

140 Uo. 299—300., 712—716. o.

141 Uo. 100. o. — OL Neoreg. acta. Fasc. 1060. Nr. 52.

felszabadítását a pataki gyűlésen törvénybe iktatták, a szabadságharc vezetői a régi lelkesedést a legszebb ígéretekkel sem tudták felszítani.¹⁴²

A sümegi kerületi gyűlés szelleme tükröződik abban a megegyezésben is, amelyet Esterházy Dániel 1708. március 10-én az apát és a tihanyiak között fennforgó ellentétek kiegyenlítésére létrehozott. „Azok ugyan a tihanyi lakosok közül in genere, vagyis közönségesen — olvassuk a megegyezés 2. pontjában —, a kik actualiter és personaliter (jelenleg és személy szerint) az ország szabadságának megnyerése mellett fegyvert kötöttek és viselnek, mindaddig, valamediglen sub hac obligatione et actuali exertitione (ezen kötelezettség és jelenlegi katonáskodás alatt) lenni fognak, a törvényes, mindenekből adandó dézsmáknak hason felét, azok pedig, a kik regimentekben vannak a haza szolgálatjában és continuo (állandóan) nem szolgálnak, vagy pedig azok is, kik éppen semmit sem szolgálnak, a törvényes dézsmát plenarie administrálni (teljességgel szolgáltatni) és megadni tartoznak”. A hegyvámot kivétel nélkül (nemine excepto) mindenki köteles megadni az uraságnak.

A nem vitézkedő, hanem házánál maradó minden tihanyi lakos tartozik „akárminémű parancsolt munkára” nyolc napi gyalog robotot teljesíteni. A szerződés záradéka világosan kimondja, hogy a benne foglalt köteleességek, illetve engedmények csak a mozgalom elcsendesüléséig tartanak, — „csak addig, míglen Isten ő kegyelme ezen mostani motusnak örvendetes és békességes consopitióját (elcsendesülését) nem engedi”.¹⁴³

A „vitézlő rend” a Rákóczi-szabadságharc végére szétzilálódott.¹⁴⁴ Zala megye lakossága a szabadságharc korában szétfutott, s a közeli véghelyekre, vagy a védettebb megyékbe szökött. „Annyira elidegenedett túllünk az föld népe — jelenti egy kuruc tiszt a szabadságharc vége felé —, fut és bujdosik előttünk, mint az ellenség előtt”.¹⁴⁵ Miközben a labanc sereg Sümeget várát ostromolta, a Keszthely környéki nép ismét a futásban keresett menedéket. „Mert ebben a hónapban tértünk vissza öfelsége hűségére — olvassuk a keszthelyi anyakönyv 1709. szeptember 22. után található bejegyzésében —, és kezdtük lakni a várost, egyébként az erdőkben és a Balaton tavának a szigetein lappangtunk.”¹⁴⁶

A török uralom, s a Rákóczi-szabadságharc viszontagságai, a pestisjárvány pusztításai Zala megyét is alaposan visszavetették fejlődésében.¹⁴⁷ A szatmári béke után a mezőgazdaság termelőeri s a mezőgazdasági árutermelés csak úgy bontakozhatott ki, ha kezdetben nem földelvételekkel s a jobbágyrobot növelésével, hanem földadományokkal, robotengedményekkel volt összekötve. Esterházy Pál herceg, az alsólendvai uradalom ura, 1710-ben arra intette csobánci és keszthelyi tisztartóját, hogy „a jobbágyásznak akár vármegyében, akár másutt igazságokig pártjokat fogja s tueálja (oltalmazza) kegyelmed”.¹⁴⁸ A gyér népességű vidékeken a munkaerőhiány miatt az ún. szerződéses (kontraktualista) jobbágyok kedvezőbb körülmények közé kerültek.¹⁴⁹

1715-ben már egy negyed százada megszűnt Zala megye határhelyzete, ám a fegyveres szolgálat tényétől szabad paraszttá vált, privilegizált réteg a katonai

142 *Thaly Kálmán*: Dunántúli vármegyék gyűlése Sümegen, 1708. TT 1899. 193—234. o.

143 *ZmL Processus Sedium Dominalium*. Fasc. 2. Nr. 2. — *Sörös Pongrác*: II. 1911. 301—306. o.

144 *Vö. Bánkúti Imre*: A szatmári béke. Sorsdöntő történelmi napok 6. Budapest, 1981. 107. o.

145 *Eze Tamás*: 1955. 14. o.

146 A keszthelyi plébánia 1709. szeptember 22. után található anyakönyvi bejegyzése: „Nam ista mense ad fidelitatem Suae Majestatis regressi sumus in incolere Oppidum, alias in silvis et insulis Lacus Ballaton latitantes”

147 *Acsády Ignác*: Magyarország népessége a pragmatica sanctio korában. Magyar Statisztikai Közlemények. XII. Budapest, 1896. 391. o. — *Dávid Zoltán*: Az 1715—20. évi összeírás. In: *Kovács József* (szerk.): A történeti statisztika forrásai. Budapest, 1957. 145—200. o.

148 *Csapódy Csaba*: 1933. 31. o.

149 *Lukács Zsófia*: A szerződéses jobbágyok helyzete hazánkban a XVIII. század folyamán a Mária Terézia-féle úrbérrendezésig. Budapest, 1937. 17. s. köv. o.

kötelezettség eltűnése után is jórészt megőrizte korábbi gazdasági-társadalmi kiváltságait. Az 1715. évi országos összeírás helyzetükről minden volt katonai (presidialis) településen megemlékezik. Mint szabadosok (libertini) és árendások (arendatii) alapvetően csak egy bérösszeg fizetésére voltak kötelezve, anélkül, hogy a szokásos jobbágyi terheket és robotot teljesíteniük kellett volna.¹⁵⁰

A már meglepült, de a Rákóczi-korban elpusztult Kiskomárom 1717-ben kapott újabb megszállólevelet. A lakosok három esztendei szabadságot nyertek minden adó alól. Az újonnan települt lakosok az egy tallér cenzuson kívül „az úr dolgára, vagyis egyéb szolgálatra nem köteleztetnek, hanem minden helyes gazda, mikor az kaszálásnak üdeje eljön esztendőről esztendőre minden hajtogatás nélkül egy-egy kaszást tartozik elől állítani”.¹⁵¹

A szerződéses viszony általában az ország középső és déli, régebben török megszállta területeinek jobbágyviszonyait jellemezte, de ugyanilyen viszonyok közé kerültek többnyire a volt végvári katonák is, akik helyben maradtak (antea praesidarii, nunc vero libertini). A Zichy Imrével 1715-ben kötött szerződés a nagyvázsonyiak számára biztosította a szabad letelepedés és szabad költözés jogát, de a távozási szándék bejelentését a földesúr megkövetelte mindenkitől, aki „az uraság földjére és jószágára adta volt magát”. A helység közösen évi 150 forint fizetését, minden család pedig évi 4 napi munka leszolgáltatását vállalta, némi konyhai ajándékon, évi 6 szekér forsponton és vadászatkor hajtók kiállításán kívül.¹⁵²

Az 1716-ban megújított szerződésben a kapornaki vitézekről Kozó István apát úgy döntött, hogy „valakik most megmaradtak és mint szabad személyek letelepedtek, magokat jobbágyásra nem kötelezik, szabad és jobbágyi kötelesség nélkül való személyek lévén, hanem esztendőnként árendát fognak fizetni”, és az apátságot illeti minden terménynek, továbbá a bárány és sertés kilencede is. „Ha valaki Kapornakról máshova akarna költözni, minden ingó javát magával vihesse, megadván az uraságnak, amivel tartozik”.¹⁵³

A lakosság lélekszámának növekedésével, és a piaci lehetőségek kitágulásával a földesurak emelni kezdték a parasztoktól szedett járadék nagyságát — ezen belül elsősorban a robotot —, továbbá elkerítették a községi földeket, saját használatukba vonták a faluközösség erdeit, elvették a regélékat, s elkobozták az irtásföldeket. A földesúri törekvések nem tettek különbséget falvak és mezővárosok között. A földesurak támadást intéztek nemcsak a szerződéses jobbágyok viszonylag kedvezőbb helyzete, hanem az egykori végvári katonaság szabadsága ellen is. Sor került olyan mezővárosok, mint Zalaegerszeg, Keszthely, Zalaszentgrót, Sümeg, Tihany, Zalavár, Kapornak, Nagyvázsony, Lenti, Lövő stb. török korban kiharcolt jogainak a felszámolására is.¹⁵⁴

Volkra János veszprémi püspök földesúri jogának elismeréseként 1713-ban még csak 50 forint elől követtelt az egerszerektől. 1723-ban Esterházy Imre püspök felújította korcsmáltatási jogát, Acsády Ádám püspök 1726-ban fuvarokat igényelt. Padányi Bíró Márton püspök-földesúr 1746-ban már 160 forintra emelte az árendát.¹⁵⁵

Majd tíz év múlva, 1756-ban Bíró Márton úriszékre idézte meg az egerszegieket. Itt a közeli Keszthely, Lenti, Lendva és Kanizsa — egykori véghegyek —, elsősorban pedig székvárosa, Veszprém normája alapján kívánta az

150 N. Kiss István: HK 1983. 3. sz. 348—350. o.

151 ZmL Processus Sedium Dominalium. Fasc. 3. Nr. 9.

152 Németh Gábor: 1901. 76—81. o. — Varga János: 1969. 306. o.

153 Nagyfalusi Lajos: I. 1942. 105—108. és II. 179—185. o. — Varga János: 1969. 306. o.

154 Szántó Imre: A majorsági gazdálkodás uralkodóvá válása, a parasztság nagyarányú kisajátításának kezdetei. In: Spira György (szerk.): Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon 1711—1790. Budapest, 1952. 221—299. o.

155 Sebők Samu: 1902. 18—20. o.

egerszegiekkel is rendezni az úrbéri viszonyokat. „Sok véghely volt egykor, mint Kanizsa, Kányavár, Pölöske, Szentgyörgyvár, Lövő, Keszthely — érvelt a püspökség —, amelyek úrbéri alávetségben tartatnak, miért ne lehetne tehát ugyanerre a sorsra juttatni Egerszeget is?”¹⁵⁶ Noha Bíró Márton püspök az úriszéken „fellebb vetetni akart” — vallották az egerszegiek 1768-ban —, de a Felsőes Curia Contractusunknak értelme szerint mostani adózásunkban meg hagyni méltóztatott”.¹⁵⁷

Koller Ignác veszprémi püspök 1768-ban sem az egerszegiekre, sem a sümegeiekre nem vetette rá a „keménykezű” Mária Terézia-féle urbáriumot, hanem továbbra is megtartotta őket korábbi „contractusok és eddig való usus mellett”. Ennek fejében, ha „a szükség úgy hozza magával, a Méltóságos Földes Uraság mellett egy holnapig stipendium (zsoldfizetés) nélkül, többre pedig stipendiumért, fegyverrel szolgálni és katonáskodni kötelesek lesznek”.¹⁵⁸

A keszthelyi „vitélő rend” utódai is sokáig megőrizték régi katonai szabadságuk emlékét, amely később osztályküzdelmek során — új sérelmekkel társulva — újra és újra felszínre tört. A több birtokos sokfelé megosztott és nem egy esetben vitás földesúri joga a XVIII. század elején még nem adott lehetőséget a mezővárossal szemben a határozottabb fellépésre.¹⁵⁹

A Mária Terézia-féle urbárium behozatala előtt a „házülések minéműsége”, vagyis a belsőség nagysága szerint 1—2—3—4—5 napot szolgáltak évenként. Ez a szokás a kuruc háborúk után kezdődött, s tartott 1745-ig, amikor Festetics Kristóf majorsági gazdaságának kiépítésével párhuzamosan igyekezett Keszthely lakosságát korábbi kiváltságos helyzetéből úrbéres színvonalra süllyeszteni. Az urasági tisztartó 1—2—3 gyalog napszámmal feljebb emelte szolgálatakat.¹⁶⁰

Keszthelyen sokan voltak olyanok — nemesek és polgárok —, akik ingatlanokat inscriptionális, azaz zálogjogon szereztek.¹⁶¹ Az ilyen ingatlanokat azonban a földesúr a zálogösszeg kifizetésével visszaválthatta. Amikor Festetics Kristóf a Pethő-örökséggel együtt megszerezte Keszthely mezővárosát, 1739. március 14-én felszólította Borsó Ferenc bírót, és általa az egész várost, hogy adják át neki, mint a Pethő-család jussát öröklő földesúrnak, a régi keszthelyi földesuraktól adott kontraktuális, immunitális, vagy akármely névvel nevezhető szabadságlevelüket.¹⁶²

Festetics Kristóf értelmezése szerint a keszthelyiek kezén levő földek nemesi jószágok, részben irtásföldek, amelyek a várhoz, vagy az előző földesurak allódiuaihoz tartoztak, s amelyeket ők szolgálatok vagy adózások (cenzus) fejében elzálogosítottak, elcseréltek, átengedtek Keszthely nemes és nem nemes lakóinak, sőt másoknak is.¹⁶³ Minthogy vajmi keveseknek volt tényleges privilégium a kezüknél — hisz a végvári őrség privilegizált helyzete általában szokásjogon alapult —, a keszthelyiek nem akarták „a súlyos pernek kétséges kimenetelét” vállalni; inkább visszabocsátották a kezüknél levő jószágokat Festetics Kristófnak.¹⁶⁴

156 ZmL Processus Sedium Dominalium. Fasc. 3. Nr. 18. Sedes Urbarialis contra Szala Egerszegiensis Anno 1758. 3-a Januarii Sümegh celebrata. — Uo. Acta Sedium Dominalium. Fasc. 3. Nr. 15.

157 ZmL Processus Sedium Dominalium. Fasc. 13. Nr. 1. Responsum ad Novem Puneta. 1768. május 27.

158 ZmL Processus Sedium Dominalium. Fasc. 13. Nr. 1. — Uo. Acta Urbarialia. Visitae urbariales. Sümeg, 1768. júl. 12. — *Sébők Samu*: 1902. 19—20. o.

159 *Degré Alajos*: 1964. 260. o.

160 OL FCsL Zalađ. Nr. 2890. — ZmL KVL Úriszéki ítélet Keszthely város ellen. 1818. május 4.

161 OL Dicalis conscriptio Comitatus Zaladiensis. Liber XLV. Tom. LIV. 54. Praesidium Kesthel, 1696. (p. 680.) ...territorium ibidem partim ad temporaneum usum, partim vero jure inscriptionali possiderent...”

162 OL FCsL Zalađ. Nr. 1090.

163 OL FCsL P. 275. IV. Községi iratok, 1353. csomószám, 2/g. Keszthely város úrbéri perei. XIX. sz. 1816. szept. 19. — *Bontz József*: 1896. 127. o. — *Koppány Tibor—Péceli Piroksa—Sági Károly*: Keszthely. Budapest, 1962. 36. o.

164 *Szántó Imre*: A parasztság kisajátítása és mozgalmái a dunántúli Festetics-birtokokon 1711—1850. Budapest, 1954. 67. o. — ZmL KVL Az T. N. Zala Vármegye kegyes színe elejbe nyújtandó alázatos Instantiája, többféle sérelmek megorvoslása végett Keszthely városi lakosoknak. Zalaegerszeg, 1816. júl. 1.

Igy aztán „a régenten semmi földesuraság hatalma alá nem vettett fegyverrel szolgáló és civilis szabad fundusokon lakó szabad nép” nem tudta megőrizni régi szabadságát, és egykori privilégiumaiban gyökerezett jussait. 1741-ben elkészült a robotjegyzék is, amely azokat a keszthelyi lakosokat, akiket 1715-ben még „fegyverviselő szabadosok”-ként (armigeri libertini) írtak össze, most már örökös jobbágyoknak nevezi.¹⁶⁵

A keszthelyi mezővárosi polgárság gazdasági és jogi alásüllyesztésének végére Mária Terézia urbáriuma tett véglegesen pontot, mely földesúr és úrbéres paraszt között semmiféle más társadalmi kategóriát nem ismert.¹⁶⁶ A mezőváros lakosait az urbárium behozatalakor — a nemeseken kívül — zselléreké minősítették, kilenced- és tizedfizetési kötelezettséggel, évi 18 napi kézi robottal, félévi bormérési joggal. Az uraság mégis annyit könnyítést adott, hogy a zselléreket illető urbáriális szolgálat helyett bizonyos készpénzbeli fizetést vett. Egyesek (főként az iparosok) házhelyeik után — titulo census fundi Domalis — 4 forint 22 krajcárt fizettek, mások pedig „a félrébb való apró-csöprő házakul” ki több, ki kevesebb napszámot szolgált.¹⁶⁷

A Hagymásyak a szentgróti vitézlő rendet a XVII. században megbecsült küzdőtársaiknak tekintették. „De miképpen is eleitül fogva bevett szokás volt, hogy az lakosok magok földjeit és réteit eladhatták, irtásokat szabadon tehettek”.¹⁶⁸ Batthyány Zsigmond 1721-ben elvette a mezőváros földjeit, rétjeit, még az irtásokból is foglalásokat tett. A mezővárosiak még 1735-ben is visszaemlékeztek azokra a nehéz időkre, amikor „azon irtásokat az Török fegyvere miatt nagy félelemmel és fegyveres kézzel munkálták, némelly irtásnak két-három gazdáját is levágta a Török azon helyen”.¹⁶⁹

A Batthyány uraság szőleik után a hegyvámot önkényesen 1300 vödörrel feljebb emeltette, a bírákat gyakran minden ok nélkül bebörtönöztette, tisztartója pedig minden alaposabb ok nélkül kemény bírságot rótt ki rájuk.¹⁷⁰

Sümege mezőváros katonaszabadságának felszámolása Zala megye többi végéhez hasonlóan szintén megindult. Esterházy Imre püspök a mezővárossal 1723-ban kötött szerződésében már dézsmát, ajándékot, három szekérral való szolgálatot (lévelhordást) követelt a katonai szolgálat mellett, amelyet egy hónapig „hó pénz nélkül, ezután pedig hópénzért fegyverekkel szolgálni obligáltatik (köteleztetik)”.¹⁷¹ A mezővárosban a házak adásvételét földesúri engedélyhez kötötte. A várost csak félévi korcsmáltatás illette meg, a mézszárszék pedig az uraságé.¹⁷²

Sümege 1768. július 19-én Koller Ignác püspökkel szerződésre lépett, amelyben a földesúr biztosította ugyan a szabad költözést, de ugyanakkor árendára, tizedfizetésre, ajándékok adására, levélhordásra és katonai szolgálatra kötelezte a lakosokat.¹⁷³

Grasso apát 1722-ben „némely rendetlenségek” megszüntetésére az apátsági jövedelmek pontos megadására bírói intéssel szorította rá a tihanyiakat. A lakosokat eltiltotta, hogy Tihanyban, Apátin, Örvényesen, Aszófőn a földesúr tudta nélkül rétet vagy szántóföldet vegyenek vagy eladjanak, továbbá meg-

165 *Koppány—Péczeli—Sági*: 1962. 263. o.

166 Vö. *Varga János*: 1969. 523. o. — *Wellmann Imre*: A magyar mezőgazdaság a XVIII. században. Agrártörténeti tanulmányok 6. Budapest, 1979. 101. o.

167 *ZmL KVL Keszthelyi lakosok instantiája a vármegyéhez*. Egerszeg, 1816. júl. 1.

168 *ZmL Acta Sedium Dominalium*. Fasc. 1. Nr. 8. Acta Sedis Dominalis in Szent Gróth celebratae, die 21. Aug. 1736.

169 *ZmL Acta Sedium Dominalium*. Fasc. 1. Nr. 8.

170 *ZmL Acta Sedium Dominalium*. Fasc. 1. Nr. 8., 1733. ápr. 15. és júl. 13.

171 *Ádám Iván*: Adatok Sümege történetéhez. Szombathely, 1880. 22., 30. o.

172 *Ádám Iván*: 1880. 22.

173 *ZmL Processus Sedium Dominalium* 5778.

tiltotta a szőlők vételét és eladását is. A lakosságot figyelmeztette, hogy az árendát s a nyolc napi robotot a földesúrnak késedelem nélkül teljesítsék. Az apát az intéssel egyben kártérítésre szólította fel a tihanyi nemeseket, kik az árendával elmaradtak, s már négy év óta elmulasztották az uraságnak járó nyolc napi robotot. Végül az apát tudatta velük, hogy „ha törvényre fakad a városiak dolga”, akkor ő „mind maga fáradságát, mind pedig költségét meg fogja venni a városiakon”.¹⁷⁴

Lécs Ágoston apát 1741-ben újból panaszkodott a tihanyiak engedetlensége, nyakassága miatt. A tizedet a maguk meggyökeresedett rossz szokása szerint adják, a bordézmát és kilencedet nem öntik a pincékhez vitt üres hordókba, hanem mielőtt megadnák, megméri és följegyzik. Azt akarják, hogy az uraság ne eresse marhát a tarlóra, de ők a magukéit ráeresztik, sőt még az urasági sarjút is levágják. Az erdőt is szabadon élík, noha tilalmas. A halászatban sem tartanak törvényt.¹⁷⁵

A majorsági birtok kiterjesztése, a tihanyi apátsági templomépítés az apátot egyre emelkedő szolgáltatások kivetésére készítette. A Zala megyei alispán elnöklete alatt 1743-ban Tihanyban tartott úriszéken az apátság ügyvédje minden előbbi kedvezményt visszavont, s követelte mindazokat a szolgáltatásokat, amelyeket a törvények, az országos szokásjog a földesuraknak jobbágyaik terhére biztosított. Hiába fenyegetőztek a tihanyiak: „Ha mostani facultasunkhoz képest föllebb terhelhetnek, kéntelenek lesznek... mindenüktől megválni, és a helységet pusztán hagyván elszéledni” —, az apát 1743. szeptember 29-én még szigorúbb szerződést vetett rájuk. Ez az „elrontott” örökös szerződés — kisebb változtatással — fennállott egészen a jobbágyság megszűntetéséig.¹⁷⁶

A tihanyiak elfogadták az évi cenzust, 16 napi robotot, vállalták az előfogatot és a levélhordást, bárányt, kappant, pulykát, tojást és jércét adtak, az apátavataáshoz hozzájárultak. A bormérést megkapták, de csak Szent Mihály-naptól újévig, a halászatot pedig census ellenében. A költözés szabad maradt, de a mezővárosiak telket csak az uraság beleegyezésével, maguk közt ruházhatnak át. A klostrom- és templomépítéshez mindenki évi egy napi robottal járul hozzá. Tizedet gabonából és borból adnak, a szőlők után hegyvámot fizetnek. Tüzfát a sziget körül vághatnak és Szent Mihály-nap után szabad sarjút szedniük.¹⁷⁷

III. Károly Zalavárt 1715-ben a göttweigi bencésekre ruházta. Az egykori vég-hely — midőn a göttweigiek birtokába került — népes helység volt, mint a vég-helyek általában. De a földesuraság az 1721. évi úrbérrendezés alkalmával „contractusokon kívül robotra s más munkára” erőltette őket. A lakosok zöme vándorbotot vett kezébe, mikor az uraság a már megszántott földjeiktől is eltiltotta őket. Azok a lakosok, akik a szárad dereka után telepedtek meg a faluban, olyan új beköltözők voltak, akik „azon pusztulás után vették lakásukat” Zalavárra.¹⁷⁸

Békássy Ferenc apát az 1730-as években magánjogi szerződésnek tekintette elődjének, Kozó Istvánnak a kapornakiakkal kötött egyezségét, s csákánnyal hajtotta a lakosokat örökös jobbágyságra és robotra, míg a végváriak utódainak 1740-ben mégis sikerült elismertetniük szabadmenetelű státusukat.¹⁷⁹ Az apát 1740-ben a vármegye segítségével — tanúkihallgatások sorozatával — igazolta,

174 *Sörös Pomgrác*: II. 1911. 306—308. o.

175 *Szántó Imre*: 1960. 319. o.

176 *Sörös Pomgrác*: II. 1911. 308—314. o.

177 *Csizmadia Andor*: Az egyházi mezővárosok jogi helyzete és küzdelmük a felszabadulásért a XVIII. században. Budapest, 1962. 62. o.

178 *Zml Processus Sedium Dominialium*. Fasc. 1. Nr. 10. — Uo. Fasc. 7. Nr. 1. — *Füssy Tamis*: 1902. 226., 248. o.

179 *Zml Iványi Béla*: Zalaszentgrót története. Kézirat. é. n. 94. s. köv. o. — *Varga János*: 1969. 513. o.

hogy Kapornakon laknak örökös jobbágyok, s olymódon módosította a Kozó-féle szerződést, hogy a „contractusba nem értődnek azok, akik (jobbágy-) helyes gazdák, jobbágyok, vagy szolgálók”, ellenben a többiek szabadságát — szabad költözködési jogát — még elismerte.¹⁸⁰ A Mária Terézia-féle úrbérrendezés azonban az örökös jobbágyok szintjére süllyesztette Kapornakon a végbeliek leszármazottait is.¹⁸¹

Lenti belső város lakói még 1768-ban is visszaemlékeztek kiváltságaikra, arra a — Bánffy Kristóffal kötött — szerződésükre, amely szerint „a várhoz való szükséges munkán kívül” egyébbel nem tartoznak szolgálni. Gerdarics Márton tiszttartósága idején azonban már 30 forint árendát fizettek, s az „irtásbul” tizedet adtak. A Mária Terézia-féle úrbérrendezés azután a belső várost is a jobbágyközségek színvonalára süllyesztette.¹⁸²

Lövő a XVIII. század folyamán éppoly keményen viaskodott a Széchenyiekkel az 1691-i kiváltságlevélben foglaltak megtartásáért, mint a Zala megyei véghelyek bármelyike, de 1767-ben már a szabályos úrbéri tabella minden terhe ránehezedett az egykori praesidiális mezővárosok lakosaira.¹⁸³

Az állandó hadsereg fenntartása — amely mint újabb teher nehezedett a jobbágyosságra —, az egykori véghelyek vagy katonafalvak különleges katonai szolgálatait szükségtelessé tette. Ritka kivételnek számított az olyan eset, mint Egerszegé vagy Sümegé, hogy az alkalmanként kiállítandó püspöki bandériumban kellett fegyverrel szolgálniuk. A földesurak 1730—1750 között egymás után vették revízió alá a különleges katonai feladatok teljesítése ellenében adott XVII. századi szerződéseket.¹⁸⁴

Hiába hivatkoztak gróf Batthyány Ádám szepetneki alattvalói is a régi szabadságukat és katonai szolgálatukat tartalmazó szerződésre, „mely mellett rendes szabadságban és fegyverbéli szolgálatban voltak, táborokra jártak, de jaj, mely rosszul fordult utollára...”¹⁸⁵ A földesúr súlyos robotra fogta őket, irtásföldjeiket elkobozta, sokat közülük kiűzött a helységből, s helyükbe új telepéseket hozatott. Hiába hangoztatták a volt végváriak, „hogy az régi fegyverrel szerzett elejek jószágát nem akarják elveszteni, és hogy az elejek ezen jószágokért a Törökön sok véreket ontották”.¹⁸⁶

A szélnek eresztett végbeliek és utódaik körömszakadtáig védték azt a keveset, amit a katona-generációk sora kivívott a XVII. században; a földesúri hatalomtól független, szabad életet. Sikerre a próbálkozás azonban csak Győr esetében vezetett, mely elnyerte a szabad királyi városi rangot. Veszprém, Kanizsa, továbbá Tata és Pápa mezőváros polgárainak csak a privilegizált oppidum, azaz a szabadosok státusát sikerült elérni.¹⁸⁷

A jobbágyok szabadparasztság irányába törő fejlődését — amely felé a XVII. században kényszerűségből, a végvárak sávjában a hajdúszabadság engedélyezésével utat engedtek —, a földesuraknak kevés kivétellel sikerült megállítaniuk. Falvaikat és mezővárosaikat a XVIII. században lépésről lépésre újra a földesúri járadékok fizetésére kötelezték, és az örökös jobbágyokba szorították.¹⁸⁸

180 *Nagyfalusi Lajos*: 1941. 107. o. — *Csizmadia Andor*: 1962. 61. o.

181 *Nagyfalusi Lajos*: 1941. 112. o.

182 *ZmL Processus Sedium Dominalium* L. 46.

183 *Mohl Adolf*: *Lövő története*. Győr, 1930. 39., 49., 54. o.

184 *Soós Imre*: *Az úrbéri birtokrendszer eredményei Sopron megyében*. Sopron, 1941. 12—13. o.

185 *ZmL Közgy. jkv.* 1766. 67., 270—271. — *Szántó Imre*: 1960. 322. o.

186 *ZmL Processus Sedium Dominalium*. Fasc. 3. Nr. 21.

187 *Thury Etéle*: *TT* 1905. 13—33. o. — *Lukács Pál—Pfeiffer János*: 1933. 20. o.

188 *N. Kiss István*: *HK* 1983. 3. sz. 352. o. — *Galgóczy Károly*: *Magyarország, a Szerb vajdaság és a Temesi bánság mezőgazdasági statisztikája*. Pest, 1855. 86—87. o.

A Zala megyei véghelyek melletti presidiális mezővárosok egy részének még sikerült megtartania viszonylag kedvezőbb — kontraktualista, szerződéses — helyzetét és szabad költözési jogát egészen a Mária Terézia-féle úrbérrendezésig, sőt néhányuk — mint pl. Tihanynak, Sümegnek, Egerszegnek — még ezután is. A XVIII. század azonban fokozatosan korlátozta a XVII. századi paraszt- és mezővárosi társadalom sokszínűségét, s a rusticus társadalom egységesedésének irányában tört utat.¹⁸⁹

A hajdan a végvárak körül szolgáló szabad katonaelem egy része megpróbált ugyan harcolni a lesüllyedés ellen, de sorsukat végül is megpecsételte a Mária Terézia-féle úrbérrendezés, mely földesúr és úrbéres jobbágy között semmilyen más társadalmi kategóriát nem ismert.¹⁹⁰ A szabadparaszti vívmányokat — a hajdúk, taxások, mezővárosok szabadságát — a Habsburg-hatalom és a magyar uralkodó osztály közös összefogással erőszakosan felszámolta.¹⁹¹ Amint megszűntek a hajdúszabadságot szerzett csoportok újratermelését előidéző tényezők, eltűntek a magyarországi társadalomból, anélkül, hogy a feudális viszonyokat fel tudták volna lazítani.¹⁹²

Имре Санто

ПОГРАНИЧНЫЕ КРЕПОСТИ И ПОЛОЖЕНИЕ НАСЕЛЕНИЯ СЕЛЬСКИХ ГОРОДОВ КОМИТАТА ЗАЛА В XVII—XVIII ВЕКЕ

Резюме

Находившиеся близ пограничных крепостей сельские города юридически можно разделить на две группы. В первую группу входят города, расположенные вблизи таких крепостей, которые правитель перенял от их прежних владельцев и включил в линию обороны. Власть помещиков над сельскими городами, оказавшимися в таком положении, в значительной мере сократилась.

Иначе сложилась судьба сельских городов там, где соседние более мелкие крепости, хотя и попали в линию обороны, но не превратились в королевские крепости, а остались вотчиной землевладельцев. По мере того, как приходила в упадок и преобразовывалась жизнь в пограничных крепостях XVII века: некоторые магнаты и духовные лица высшего сана, обладавшие более широким кругозором, — будучи одновременно и командующими окрестных пограничных крепостей, как например, род Зрини или род Баттьяни — разместили в своих сельских городах, в некоторых случаях в своих деревнях личную армию, воины которой обладали правами свободных крестьян, которые не несли барской повинности, но зато им не нужно было платить постоянного жалованья. Свободы, которые получило население задунайских президиальных сельских городов, были свободами гайдуков.

Население сельских городов, находившихся вблизи королевских пограничных крепостей, слагалось из трех элементов: дворян, военнотружущих (гайдуков) и граждан сельского города. Поскольку государственная казна Габсбургов в XVII веке не могла выплачивать жалование военнотружущим пограничных крепостей, они, движимые голодом, начали самостоятельно хозяйствовать в прилегающих районах; они занимались либо сельским хозяйством — главным образом содержали крупный рогатый скот и занимались скототорговлей, а также виноделием, либо ремесленным промыслом.

Владельцы латифундий в XVII веке оттеснили товарное производство крестьянства и цивильного населения сельских городов и стремились тормозить развитие городов также и в сфере экономики и права. Однако система пограничных крепостей, построенных для защиты от турецкого нашествия, на некоторое время приостановила и задержала безграничное осуществление политики феодалов.

189 Varga János: 1969. 524. o.

190 Wellmann Imre: 1977. 101. o.

191 Vö. Makkai László: A kései feudalizmus korának története a magyar történelem egyetemi tankönyvében és rövid összefoglalásában. Tsz XI. évf. (1968). 1—2. sz. 127. o.

192 Varga János: A jobbágyi földbirtoklás típusai és problémái 1767—1849. Budapest, 1967. 104. o. — *Bánkuti Imre*: 1981. 139. o. — *Uő*: 1975. 88. o.

«Сословие витязей», поселившихся в сельских городах, стало знаменосцем стремлений жителей сельских городов, направленных на расширение своих прав в ущерб правам феодалов и на освобождение от феодального ига.

После того, как оккупированные турками сельские города в бассейне Дуная и в Задунайском крае в начале XVII века — в первую очередь в результате пятнадцатилетней войны — стали деградировать или пришли в полный упадок, их роль взяли на себя сельские города, находившиеся вблизи королевских крепостей пограничной системы. Отклонение от развития городов Западной Европы здесь произошло лишь после изгнания турок, а также после подавления освободительной борьбы, возглавленной князем Ракоци, то есть в первой половине XVIII века.

Государственная власть и правящие классы Венгрии были единодушны в том, что отпущенные из пограничных крепостей массы должны быть вновь возвращены в крепостное состояние. Свободный ранее слой гайдуков, населявший президиальные сельские города, также находился под угрозой того, что он будет вновь ввергнут в пучину крепостных повинностей.

Содержание регулярной армии сделало излишним несение специальных воинских повинностей пограничными поселениями или воинскими деревнями. Вольноотпущенники и их потомки из всех сил старались защитить то немногое, что было завоевано целым рядом военных поколений в XVII веке.

Часть президиальных сельских городов, расположенных близ пограничных крепостей комитата Зала, некоторое время еще сумела сохранить свое относительно более благоприятное положение, но судьба их была решена в конце концов тем изданным императрицей Марией-Терезией указом об урегулировании оброков, который не признавал никакой другой социальной категории между помещиком и крепостным оброчником.

Как только исчезли факторы, вызывавшие воспроизводство социальных групп, получавших гайдуческие свободы, прослойка гайдуков исчезла из венгерского общества, не успев ослабить феодальных отношений.

Imre Szántó

DIE LAGE DER BEVÖLKERUNG DER MARKTFLECKEN UND DER GRENZFESTUNGEN IM KOMITAT ZALA IN DEN XVII-TEN UND XVIII-TEN JAHRHUNDERTEN

Resümee

Die Marktflecken neben den Grenzfestungen können vom juristischen Gesichtspunkt aus in zwei Gruppen eingeordnet werden. Zur ersten Gruppe gehören Flecken neben Festungen, die der Herrscher von den Besitzern übernommen und in die Verteidigungslinie eingesetzt hat. Die Gewalt der Gutsherren über Marktflecken, die in so eine Lage geraten sind, war in großem Maße zurückgedrängt.

Anders war das Schicksal der Marktflecken dort, wo die kleinere Festungen neben ihnen zwar zur Verteidigungslinie gehörten, aber nicht zur königlichen Burg geworden sind, sondern im Besitz der Gutsherren blieben.

Als das Leben in den Grenzfestungen vom XVII.-ten Jahrhundert sich verwandelt hat und im Verfall war, stationierten einige weitblickende Magnaten und hohe Geistigen — die zugleich die Oberbefehlshaber ihrer Grenzfestungen waren, wie zB. die Zrinyis und die Batthyánys — in ihren Marktflecken eventuell in ihren Dörfern, mit freibauerlichen Rechten ausgestattete Privatarmeen, denen gegen dienstfreie Grundstücke kein ständiger Sold mußte bezahlt werden. Die von der Bevölkerung der präsidialen Marktflecken von Transdanubien gewonnene Freiheiten waren die Haiduckenfreiheiten.

Die Bevölkerung der Marktflecken neben den königlichen Grenzfestungen bestand aus drei Elementen: Adeligen, Soldaten (Haiducken) und Marktbürgern. Da der Habsburg-Staatshaushalt im XVII. Jahrhundert die Soldaten der Grenzfestungen nicht bezahlen konnte, begannen die hungrigen Leute in den Grenzfestungen selbstversorgend um die Burgen herum bewirtschaften. Sie beschäftigten sich mit Landwirtschaft — hauptsächlich mit Rindviehzucht, Handel und Weinbau — oder mit Industrie.

Im XVII. Jh. drängte die Großgrundbesitzer-Klasse die Warenproduktion der Bauernschaft und der Bürgerschaft der Marktflecken zurück und würgte die Ent-

wicklung der Städte sowohl auf wirtschaftlichem als auch auf juristischem Gebiete. Die gegen die Osmanen ausgebaute Grenzfestungslinie hat aber die unbeschränkte Geltung der gutsherrlichen Politik für eine Weile angehalten.

Der sich zwischen die Mauern der Marktflecken niedergelassene „Kriegerstand“ wurde zum Bannerträger der Bestrebung, daß die Bewohner der Marktflecken ihre Rechte gegenüber ihrer Gutsherren erweitern oder ihr Joch abschütteln.

Nachdem die — in erster Linie infolge des fünfzehnjährigen Krieges — unter osmanische Besetzung gelangene Marktflecken an der Donau und in Transdanubien am Ende des XVI. Jahrhunderts zurückgefallen oder ganz zugrunde gegangen sind, wurde ihre Rolle von den neben den königlichen Burgen des Grenzfestungssystems liegenden Marktflecken übernommen. Die Abbiegung von der westeuropäischen Städteentwicklung erfolgte hier erst nach der Herausstreibung der Osmanen beziehungsweise nach der Niederschlagung des Freiheitskampfes Rákóczi in der ersten Hälfte des XVIII. Jahrhunderts.

Die Staatsmacht und die ungarische herrschende Klasse waren einig darüber, daß die aus den Grenzfestungen entlassenen Massen in die Hörigkeit zurückgedrängt werden müssen. Auch die einst freie Haiduckenbevölkerung der präsidialen Marktflecken wurde von der Gefahr gedroht, in die Fronherrschaft zurückgesetzt zu werden.

Die Erhaltung eines ständigen Heeres machte die speziellen militärischen Dienste der einstigen Grenzfestungen oder Soldatendörfer unnötig. Die entlassenen Völker der Grenzfestungen und ihre Nachsprößlinge verfechteten bis aufs äußerste das Wenige, das von Soldatengenerationen im XVII. Jahrhundert erkämpft wurden.

Einem Teil der präsidialen Marktflecken neben den Grenzfestungen im Komitat Zala ist es gelungen, ihre verhältnißmäßig vorteilhafte Lage noch für eine Weile zu behalten, aber ihr Schicksal wurde durch die Regelung des Frondienstes von Maria-Theresia besiegelt, welche Regelung zwischen Gutsherren und Zinsleute keine andere gesellschaftliche Kategorie mehr erkannte.

Als die Faktoren, die die Reproduktion der Haiduckenfreiheiten gewonnenen Gruppen hervorgerufen haben, zurückgetreten waren, verschwanden diese aus der ungarischen Gesellschaft, ohne sie die feudalen Verhältnisse auflockern zu können.